

ΘΕΟΛΟΓΙΑ

ΤΡΙΜΗΝΟΝ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ

ΤΟΜΟΣ Ν΄

ΑΠΡΙΛΙΟΣ - ΙΟΥΝΙΟΣ 1979

ΤΕΥΧΟΣ Β΄

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ ΕΝ ΣΥΓΚΡΙΣΕΙ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΔΥΤΙΚΗΝ*

---

*Ἡ ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ δμιλία τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ
κ. ΚΩΝ. Γ. ΜΠΙΟΝΗ*

Μακαριώτατε,
Σεβασμιώτατοι,
Κύριε Πρόεδρε,
Κύριοι Συνάδελφοι,
Κυρίαί και Κύριοι,

Τὴν εὐσημον ταύτην ἡμέραν, ἀνερχόμενος τὸ βῆμα τοῦτο, ἵνα εἶπω τὸν καθιερωμένον Λόγον ἐπὶ τῇ ὑποδοχῇ μου ὡς τακτικοῦ μέλους τῆς Ἀκαδημίας, αἰσθάνομαι τὴν ὑποχρέωσιν νὰ εὐχαριστήσω ἀπαξάπαντα τὰ μέλη αὐτῆς, ἅτινα μὲ κατηξίωσαν τῆς τιμῆς νὰ συμπαρακάθημαι συνεργαζόμενος μετ' αὐτῶν ἐντὸς τοῦ περιβάλλοντος τοῦ ἱεροῦ τούτου Τεμένους τῶν ἐπιστημῶν καὶ τῶν τεχνῶν. Εὐχαριστῶ καὶ τὰς ἀρχὰς τῆς Πολιτείας καὶ μάλιστα τὸν κ. Πρόεδρον τῆς Δημοκρατίας ὡς Ἀκαδημαϊκὸν διὰ τὴν κύρωσιν τοῦ Δ/τος τῆς ἐκλογῆς μου. Ἐπιτραπήτω μοι νὰ στρέψω ἐν βαθυτάτῃ συγκινήσει τὸν νοῦν καὶ τὴν καρδίαν μου πρὸς τὰς μεγάλας τῆς Θεολογίας προσωπικότητας, αἵτινες ἐχρημάτισαν μέλη τῆς Τάξεως τῶν Ἠθικῶν καὶ Πολιτικῶν ἐπιστημῶν. Εἶναι δὲ κατ' ἀλφαβητικὴν σειρὰν οἱ ἐξῆς: Ἀμίλκας Ἀλιβιζᾶτος, Κων. Δυοβουνιώτης, Νικ. Λούβαρις, Δημ. Μπαλᾶνος, Γρηγ. Παπαμιχαήλ, Γεώργ. Σωτηρίου καὶ οἱ Ἀρχιεπίσκοποι Ἀθηνῶν Χρυσ.

---

* Ὁμιλία λεχθεῖσα τὴν 8ην Μαΐου 1979, καθ' ἣν ἡ Ὀλομέλεια τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν συνελθοῦσα ὑπεδέχθη ἐπισημῶς τὸ νέον τακτικὸν Μέλος αὐτῆς ἐν τῇ τάξει τῶν Ἠθικῶν καὶ τῶν Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν.

Παπαδόπουλος και Χρυσανθος Φιλιππίδης. Πάντες οὔτοι προαπεδήμησαν εἰς Κύριον καταλιπόντες μνήμην αἰωνίαν. Πάντες οὔτοι ὑπῆρξαν δι' ἐμέ πνευματικοὶ χειραγωγοὶ καὶ διδάσκαλοι.

Ἐντελῶς ἰδιαιτέρως ὀφείλω νὰ τιμῆσω, ἐκφράζω, ἅμα εὐγνωμοσύνην βαθεῖαν, τοὺς νῦν σεβαστοὺς καὶ ἀγαπητοὺς συναδέλφους ἐν τῇ αὐτῇ Τάξει, ἥτοι τὸν πολυσέβαστον διδάσκαλόν μου κ. Παν. Μπρατοιώτην καὶ τὸν ἐκλεκτὸν συνάδελφον κ. Ἰωάν. Καρμίρην, μεθ' οὗ παλαιοὶ δεσμοὶ φιλίας καὶ συνεργασίας μᾶς συνδέουν. Ἡ ἀγάπη καὶ ἡ ἐκτίμησίς μου πρὸς τὸ πρόσωπον ἀμφοτέρων εἶναι μεγάλη καὶ βαθεῖα διὰ τὴν ἐξαιρετικὴν συμβολὴν των εἰς τὴν ἐπιστήμην τῆς Θεολογίας.

Πέρα τῶν προσφιλεστάτων αἰοιδίμων γονέων μου, ὀφείλω ἐν τέλει νὰ ἀποτίσω τὸν φόρον τιμῆς καὶ εὐγνωμοσύνης καὶ εἰς τοὺς ἀπὸ τοῦ αἰοιδίου Χρυσ. Παπαδοπούλου μέχρι καὶ τῆς σήμερον Ἀρχιερατεύσαντας ἐν τῷ ἐνδόξῳ Ἀρχιεπισκοπικῷ Θρόνῳ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, οἵτινες πολλαπλῶς ἐβοήθησάν με ἀπὸ τῶν φοιτητικῶν μου χρόνων μέχρι σήμερον. Στρέφω ἐν εὐλαβείᾳ τὴν καρδίαν μου πρὸς πάντας φίλους καὶ συνεργάτας καὶ πρὸς τοὺς ποδηγετήσαντάς με πνευματικούς Διδασκάλους.

Τρία εἶναι τὰ θέματα περὶ τὰ ὁποῖα προτίθεμαι νὰ ἀχολληθῶ, ἥτοι: α) Τίνα τὰ κύρια γνωρίσματα τῆς Ἑλληνικῆς Χριστιανικῆς Γραμματείας· β) τίνα τὰ συμπεράσματα ἐκ τῆς συγκρίσεως τῆς Ἑλληνικῆς Χριστιανικῆς Γραμματείας πρὸς τὴν Δυτικὴν· καὶ γ) τίνα τὰ ἐκ τῆς συναντήσεως Ἑλληνισμοῦ καὶ Χριστιανισμοῦ διδάγματα.

Α'.

Ἡ διατύπωσις τοῦ πρώτου θέματος ἔχει σκοπὸν προβολῆς τοῦ πράγματι ἀξιοθαυμάστου καὶ μεγαλειώδους ἔργου τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας καὶ γενικώτερον τῶν Ἐκκλησιαστικῶν Συγγραφέων, ὡς σκαπανέων τῆς «καινῆς ἐν Χριστῷ κτίσεως» (Β' Κορ. 5,17). Ἡ ἐξελικτικὴ πορεία τῆς Χριστιανικῆς Γραμματείας ταυτίζεται ἐν πολλοῖς μετὰ τῶν

ἐντὸς τῆς Ἐκκλησίας γεγονότων καὶ τῶν ἐπ' αὐτῆς ἐξωτερικῶν ἐπιδράσεων ἐκ τῆς ἐπαφῆς μετὰ τοῦ ἕξω κόσμου. Ἀλλὰ τὰ γεγονότα εἶναι ἀποτελέσματα τῆς δραστηριότητος τῶν ἀνθρώπων. Ἐν τῇ πνευματικῇ σφαίρᾳ μεγάλοι μορφαὶ ἐδημιούργησαν ἀληθῆ μεγαλουργήματα, διὰ τῶν ὁποίων ἰδέαι, ἀρχαί, βιώματα ρίπτανται ὡς νέα κίνητρα διαμορφώσεως νέας παντελῶς ζωῆς καὶ δράσεως τοῦ ἀνθρώπου. Δὲν εἶναι ἐπομένως ὑπερβολικὸς ὁ ἰσχυρισμὸς, ὅτι διὰ τῶν μεγάλων τοῦ πνεύματος σκαπανέων διανοίγεται νέα ἐποχὴ ἀνοδικῆς πορείας διὰ τὸν ἄνθρωπον. Καὶ ἡ Ἱστορία τῆς Γραμματείας, πάσης Γραμματείας, οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ ἡ Ἱστορία τοῦ πνεύματος τῶν συγγραφέων, οἵτινες ἠδυνήθησαν νὰ καταλίπουν τὰ ἔχνη τῆς διαβάσεώς των καὶ νὰ ἐμφανίσουν τὴν ἀσκηθεῖσαν ὑπ' αὐτῶν ἐπίδρασιν ἐπὶ τοῦ πολιτισμοῦ τῆς ἀνθρωπότητος.

Ἡ τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος Ἱστορία ἀναφέρεται οὕτω εἰς προσωπικότητας πεπροικισμένας μὲ αὐτοσυνειδησίαν, αὐτοπεποίθησιν, ἰσχυρὰν βούλησιν καὶ ἐλευθερίαν αὐτοδιαθέσεως. Αἱ πνευματικαὶ προσωπικότητες δὲν εἶναι προϊόντια συνθηκῶν, οὔτε δύνανται νὰ συνυπολογισθοῦν ὡς μαθηματικὰ μεγέθη φυσικῆς προελεύσεως. Μέσα εἰς τὰ πολύπλοκα συμπλέγματα τῶν φυσικῶν ἀναγκαιοτήτων ἐκπηδοῦν πολλάκις φωτεινὰ σήματα τῆς ἀνθρωπίνης σκέψεως ἐκπάγλου ἀνταυγείας καὶ ἀξιοθαυμάστου πρωτοτυπίας. Οἱ πρωτοπόροι οὗτοι πνευματικοὶ δημιουργοὶ καὶ εἰς τὰ πλέον ἀπλᾶ διὰ τοὺς πολλοὺς ἐρωτήματα καὶ προβλήματα θέτουν ἡμᾶς πρὸ αἰνιγμάτων. Ὅσον δὲ σπουδαιότερα ἡ πνευματικὴ προσωπικότης, κατὰ τοσοῦτον καὶ περισσότερον ἔχομεν νὰ διερευνήσωμεν κατὰ πόσον ἐν αὐτῇ συγκεφαλαιοῦνται αἱ δυνάμεις τῆς ἐποχῆς ὡς ἐπίσης πῶς καὶ ὑπὸ ποίαν ἔποψιν ἡ προσωπικότης αὕτη εἰς τὴν ἐποχὴν τῆς ἢ καὶ ὕστερον ἔχει κάτι νὰ εἴπη δυναμικὸν καὶ πρωτότυπον ἢ καὶ μυστηριῶδες, ὅπερ ἐξαίρει ὑπὲρ τὰ πλήθη τὴν προσωπικότητα καὶ διὰ τῶν ἀνακαλύψεών της ἀσχεῖ ἀνάλογον τὴν ἐπίδρασιν της εἰς τὸν κόσμον τῆς ἐποχῆς της καὶ εἰς τοὺς μεταγενεστέρους.

Τοιοῦτοι οὐρανόπεμπτοι ἄνδρες ὑπῆρξαν καὶ οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας¹. Διότι οἱ χριστιανοὶ συγγραφεῖς δὲν εἶναι ἀπλῶς

1. Τὴν περὶ τῶν Πατέρων καὶ Ἐκκλησ. Συγγραφῶν βιβλιογραφίαν κατεχωρίσαμεν ἐν ἐκτάσει ἐν τῷ ἔργῳ ἡμῶν: ἈΧριστιανικὴ Γραμματεία. Ἡτοι φιλολογικὴ καὶ κριτικὴ Ἱστορία τῶν Πατέρων καὶ Ἐκκλησ. Συγγραφῶν. Τόμος πρῶτος: Οἱ λεγόμενοι Ἀποστολικοὶ Πατέρες». Ἐν Ἀθήναις 1977, σ. λθ'-μβ'. Δὲν εἶναι πρόθεοις ἡμῶν, ὅπως παραθέσωμεν ἐνταῦθα πλήρη τὴν σχετικὴν βιβλιογραφίαν. Ἐπισημαίνωμεν ἀπλῶς τὰ εἰσαγωγικῶς λεγόμενα ὑπὸ τινων, ἰδίᾳ Ἑλλήνων, χάριν τῶν Ἑλλήνων ἀναγνωστῶν περὶ τῶν Πατέρων. Οὕτω πως κρίνομεν ὅτι ἀξιόλογα εἶναι τὰ ὑπὸ τοῦ Δωροθέου Σχο-λαρίου, «Περὶ τῆς ἀξίας τῶν θείων ἡμῶν Πατέρων καὶ τῶν συγγραμμάτων αὐτῶν» διατυπούμενα ἐν σ. ιε' — κα' τοῦ πονήματος αὐτοῦ: (Κ) εἰς Πατρολογία καὶ βυζαντινῶν συγγραφῶν. Ἐν Ἀθήναις 1879).—Ἐπίσης ἐντύπωσιν ἀγαθὴν ἐσχημάτισα καὶ ἐκ τῶν περὶ τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας ἐκτεθέντων ἐν τοῖς Προλεγομένοις τοῦ ἔργου τοῦ Μιχαήλ Γ. Ἀγγελίδου, Ὁσμὴ εὐωδίας πνευματικῆς ἐκ τῶν Πατερικῶν λειμώνων (Ἀπάνθισμα Πατερικῆς σοφίας), Τόμος Β': Οἱ Τρεῖς Ἱεράρχαι. Πάτριαι 1978» (ὁ Πρόλογος ὑπὸ τοῦ Σεβ. Μητροπολίτου Ἰδρας, Σπετσῶν καὶ Αἰθίνης κ. Ἱεροθέου, σ. θ'-κθ').—Ἀξιοπρόσεκτα εἶναι καὶ τὰ γραφόμενα ἐν ταῖς Εἰσαγωγαῖς τῶν συστηματικῶν Πατρολογικῶν ἔργων. Ἰδιαίτερος ἐξάιρομεν τὰ ἔργα: Στυλ. Γ. Παπαδοπούλου, Πατρολογία, τόμ. Α', Ἀθήναι 1977, σ. 19-79 (μετὰ βιβλιογρ.). Παν. Κ. Χρήστου, Πατέρες καὶ Θεολόγοι τοῦ Χριστιανισμοῦ, Θεσσαλονίκη 1971, τ. Α' καὶ Β'. Τοῦ αὐτοῦ, Θεολογικὰ μελετήματα, Θεσσαλονίκη 1973, τ. Α': Ἀρχαὶ τῆς Χριστιανικῆς Γραμματείας, τ. Β': Γραμματεία τοῦ Δ' αἰ. (1975) καὶ τ. Γ': Νηπτικὰ καὶ Ἡσυχαστικὰ (1977). Κων. Μ. Φούσκα, Θεηγόροι ὀπλίται. Οἱ Πατέρες καὶ Ἐκκλησ. Συγγραφεῖς (μέχρι τοῦ 325 καὶ Στόματα τοῦ Λόγου 325-750). Κων. Γ. Μπόνη, Εἰσαγωγή εἰς τὴν Ἀρχαίαν Χριστ. Γραμματείαν (96-325), Ἀθήναι 1974 (εἰς τὰς σ. ι'-ιστ' βιβλιογρ.). Ἀξίον ἰδιαίτερας μνείας διὰ τὴν πλουσίαν βιβλιογραφίαν εἶναι τὸ ἔργον τῶν Berthold Altaner-Alfred Stuibler, Patrologie. Leben, Schriften und Lehre der Kirchenväter. Herder, Freiburg-Basel-Wien 1978⁸ (μετὰ πλουσίας βιβλιογρ. ἐν σ. 1-42).—Πλουσίαν βιβλιογρ. παραθέτουν καὶ τὰ Θεολογικὰ Λεξικά, ὡς καὶ αἰ νεώταται Ἐκκλησιαστικαὶ Ἱστορίαι, οἷαι: Handbuch der Kirchengeschichte, herausg. von Hubert Jedin. Band I: Von der Urgemeinde zur frühchristlichen Grosskirche von Karl Baus. Einleitung von Hubert Jedin. Herder, Freiburg-Basel-Wien 1965⁸ (ἄχρι τοῦδε 9 ὀγκῶδες τόμοι. Ἔργον ἀριστον καὶ νεώτατον). Τῆς ἰδίας ἀξίας εἶναι καὶ τὸ μέγα συστηματικὸν σύγγραμμά των: Augustin Fliche et Victor Martin, Histoire de l'Église depuis les origines jusqu'à nos jours. Boud et Gay. (Μέχρι καὶ τῶν ἐτῶν 1952 καὶ 1956 εἶχον ἐκδοθῆ 21 ὀγκῶδες τόμοι. Ἔργον μνημεῖῶδες. Ἡ ἐνδιαφέρουσα ἡμᾶς βιβλιογραφία ἐν τῷ Α' τόμῳ. Καὶ τὰ δύο ταῦτα πολύτομα καὶ πολύτιμα συστηματικὰ ἱστορικὰ συγγράμματα κοσμοῦν τὴν προσωπικὴν Βιβλιοθήκην μου). Ἐκ τῶν πολλῶν Θεολογικῶν Λεξικῶν ἀναφέρω τὸ νεώτατον Lexikon für Theologie und Kirche. Herausg. von Josef Höfer-Karl Rahner, Verlag Herder. Bde 1-12 (Patrologie, Bd. 8, 183/7. Vätertheologie Bd. 10, 622). Ἀξίον μνείας εἶναι καὶ τὸ διτόμον ἔργον τοῦ ἀοιδίμου Κων. Ι. Λογοθέτου, Ἡ φιλοσοφία τῶν Πατέρων καὶ τοῦ μέσου αἰῶνος, Ἀθήναι 1930, τ. 1-2. Πλήρη βιβλιογραφίαν διὰ τὴν Ἀρχαίαν Χριστιανικὴν Γραμματείαν καὶ διὰ τὰ Λεξικά ἐν τῷ ἔργῳ: Κων. Γ. Μπόνη, Χριστιανικὴ Γραμματεία. Ἡτοι φιλολογικὴ καὶ κριτικὴ Ἱστορία τῶν Πατέρων καὶ Ἐκκλησιαστικῶν Συγ-

δέχεται τοῦ ἀγαθοῦ τῆς εἰς Χριστὸν Πίστεως, ἀλλ' ἅμα οἱ πεπνυμένοι ἐρευνῆται τῶν ἀρχῶν καὶ ἀληθειῶν τοῦ Εὐαγγελίου καὶ συνάμα οἱ φύλακες καὶ ἀμύντορες κατὰ τῶν ἐξωθεν καὶ ἔσωθεν παραχαράξεων καὶ διαστροφῶν τῶν διδασκῶν τοῦ Ἰησοῦ καὶ τῶν Ἀποστόλων Του.

Ἰλιγγος καταλαμβάνει τὸν μελετητὴν τῶν συγγραμμάτων τῶν Πατέρων καὶ Ἐκκλησιαστικῶν Συγγραφέων. Ὑπῆρξαν οὗτοι ὑποφῆται τῆς θείας βουλῆς καὶ μύσται κεκρυμμένων ἀληθειῶν, τὰς ὁποίας ἤσθάνοντο ὅτι ἐκλήθησαν ἀνωθεν ὅπως μεταδώσουν εἰς πάντας τοὺς ἀνθρώπους, πέρα τοπικῶν ἢ χρονικῶν περιορισμῶν. Ὁ τρόπος ὅμως καὶ αἱ χρησιμοποιηθεῖσαι μέθοδοι τῆς διαδόσεως τῶν Ἀληθειῶν τῆς Πίστεως προσηρμόζοντο πρὸς τὰς τοπικὰς καὶ ἐπικαίρους συνθήκας τῶν ἀνθρώπων καὶ τοῦ μορφωτικοῦ τῶν ἐπιπέδου. Δι' αὐτὸ καὶ ἡ πορεία τῆς ἐξελιξέως τῆς Χριστιανικῆς Γραμματείας δὲν ἦτο ἐνιαία οὔτε κατὰ τὴν μορφήν οὔτε κατὰ τὸ περιεχόμενον².

Θὰ ἡδυνάμεθα νὰ διαιρέσωμεν εἰς τρεῖς τὰς γεωγραφικὰς περιοχάς, εἰς τὰς ὁποίας ἀνέπτυξαν τὰς δραστηριότητάς των οἱ χριστιανοὶ συγγραφεῖς³. α) Εἰς τὸν Ἑλληνικὸν χῶρον,

γραφέων. Τόμος πρῶτος: Οἱ λεγόμενοι Ἀποστολικοὶ Πατέρες. Ἐν Ἀθήναις 1977, σ. 131 κ.έ. καὶ σ. λθ'-ρκζ'. Περὶ τῆς γλώσσης τῶν Πατέρων καὶ Ἐκκλησ. Συγγραφέων A l t a n e r - S t u i b e r, Patrologie σ. 7 und 535. M. H a r l, Le langage de l' experience religieuse chez les Pères grecs: Rivista di storia e letteratura religiosa. Florence XIII (1977) 5-34.

2. Περὶ τῆς ἐξελικτικῆς πορείας τῆς Χριστ. Γραμματείας ὄρα Κ ω ν. Γ. Μ π ό ν η, Εἰσαγωγή εἰς τὴν Ἀρχαίαν Χριστιανικὴν Γραμματείαν (96-325 μ.Χ.), Ἀθήναι 1974, σ. 125/9.

3. Διὰ τὰς τρεῖς γεωγραφικὰς περιοχὰς ὄρα: H e r m a n n G u t h e, Bibelatlas in 21 Haupt- und 30 Nebenkarten. Mit drei alphabetischen Namenverzeichnissen. Leipzig 1926². K a r l H e u s s i — H e r m a n n M u l e r t, Atlas zur Kirchengeschichte. 66 Karten auf 12 Blättern. Tübingen 1937³. H. K a r a f t, Bildatlas der frühchristlichen Welt, 1959. C h. M o h r m a n n - F. v a n d e r M e e r, Atlas de l' antiquité chrétienne, 1960. Πβλ. Μ π ό ν η, Εἰσαγωγή, σ. 126 έ. Διὰ τὴν Λατικὴν περιοχὴν ὄρα εἰδικώτερον τὰ ἔργα: P. d e L a b r i o l l e - G. B a r d y, Histoire de la littérature latine chrétienne, 1947 I-II vol. P. M o n c e a u x, Histoire littéraire de l' Afrique chrétienne, 1901-1923, vol. I-VII. Histoire de la littérature latine chrétienne, 1924. Διὰ τὴν Γραμματείαν τῶν χωρῶν τῆς Ἀνατολῆς ὄρα: A. B a u m s t a r k, Geschichte der syrischen Literatur, 1922. J. B. C h a b o t, Littérature sy-

ένθα ἐπεκράτει ὁ Ἑλληνικὸς πολιτισμὸς καὶ ἡ Ἑλληνικὴ γλῶσσα· β) εἰς τὴν Λατινικὴν περιοχὴν, εἰς τὴν ὁποίαν γλῶσσα, ἤθη καὶ ἔθιμα διέφερον τῶν Ἑλλήνων καὶ ἔνθα ἡ Λατινικὴ γλῶσσα, σὺν τῷ χρόνῳ προΐοντι, μάλιστα ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ γ' αἰ., ἐκτοπίσασα τὴν Ἑλληνικὴν, κατέστη ἡ κυριαρχοῦσα γλῶσσα. Καὶ γ) εἰς τὴν περιοχὴν τῶν λαῶν τῆς Ἀνατολῆς, ἔνθα γλῶσαι διάφοροι, ἤθη καὶ ἔθιμα διέφερον τῶν τε Ἑλλήνων καὶ τῶν λαῶν τῆς Δύσεως. Ὀφείλομεν πάντως νὰ παρατηρήσωμεν ὅτι ὁ ἐπὶ τῆς Οἰκουμένης Ἑλληνικὸς πολιτισμὸς καὶ ἡ ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῶν Πτολεμαίων (250 μ.Χ. περίπου) διεθνοποιήσεις τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης, διηυκόλυναν τὸ ἔργον τῶν Ἐκκλησιαστικῶν Συγγραφέων πρὸς διάδοσιν τῆς Εὐαγγελικῆς διδασκαλίας.

Ἡ Χριστιανικὴ Γραμματεία λοιπὸν ἤρξατο ἐντὸς τῶν κόλπων τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας καὶ ἐτυπώθη ἐν τῇ Ἑλληνικῇ γλώσσῃ ἐπὶ δύο σχεδὸν αἰῶνας πρὶν ἢ ἐμφανισθοῦν ἐν τε τῇ Ἀνατολῇ καὶ ἐν τῇ Δύσει συγγράμματα λατινιστὶ γεγραμμένα ἢ καὶ εἰς ἐπιχωρίους γλώσσας τῆς Ἀνατολῆς, μάλιστα δὲ τὴν κοπτικὴν, συριακὴν κ.ἄ. Ἀλλὰ καὶ πάλιν οἱ Ἐκκλησιαστικοὶ Συγγραφεῖς καὶ τῶν τριῶν περιοχῶν ἐμπνέονται ἢ καὶ ἀντιγράφουν τοὺς Ἑλληνας Ἐκκλησιαστικοὺς Συγγραφεῖς. Θὰ παρέλθουν δὲ πολλοὶ αἰῶνες διὰ νὰ μεταστραφοῦν οἱ ὄροι τοῦ «δοῦναι» καὶ «λαβεῖν» ὑπὲρ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν Συγγραφέων τῆς Δύσεως.

Ὁ Χριστιανισμὸς, κατέχων ἄριστα μέσα ἐνιαίας κατευθύνσεως πρὸς διάδοσιν τῶν Ἀρχῶν του ἐντὸς τῆς ἀπεράντου Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας — τὴν Ἑλληνικὴν γλῶσσαν —, ἐστράφη κυρίως πρὸς τὸν λαόν, ἵνα ἐλύσῃ τὴν εὐαίσθητον λαϊκὴν ψυχὴν εἰς τὴν νέαν θρησκείαν. Οἱ χριστιανοὶ συγγραφεῖς ἐπέτυχον πράγματι τοῦ σκοποῦ των, ἀναπτύξαντες διὰ τῶν ἔργων

riague, 1933. J. K a r s t, Geschichte der armenischen Literatur, 1930. A. S a r k i s s i a n, A brief introduction to Armenian Christian literature, 1960. K. K e k e l i d z e, Hist. de la littérature géorgienne. Tiflis 1960⁴. E. C e r u l l i, Storia della letteratura etiopica, 1961². G. G r a f, Geschichte der christlichen arabischen Literatur, 1944-1953, Bde I-V (σπουδαιότατον ἔργον, ἐν τῷ ὁποίῳ διαβλέπει τις καὶ τὴν ἐπίδρασιν τῶν Ἑλλήνων Ἐκκλησ. Συγγραφέων ἐπὶ τῶν ἀραβικῆς προελεύσεως ἔργων. Ἀναφέρεται ἐπίσης καὶ ἡ χειρόγραφος παράδοσις τῶν ἔργων ἐκάστου συγγραφέως).

των τρία κυρίως αἰτήματα τοῦ ἀνθρώπου, στηριζόμενα: α) εἰς τὴν Λογικὴν, β) τὸ Συναίσθημα καὶ γ) τὴν Ἠθικὴν⁴.

Τὴν λογικὴν ἐρμηνεύει τῆς ἐμφανίσεως τῆς νέας Θρησκείας οἱ Ἐκκλησιαστικοὶ Συγγραφεῖς διετύπουν ὡς ἐξῆς. Ὁ Χριστιανισμὸς εἶναι δῶρον τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν ἀγνοοῦντα τὸν προορισμὸν τοῦ ἀνθρώπου. Διὰ τῆς Πίστεως, τῆς Ἐλπίδος καὶ τῆς Ἀγάπης πρὸς τὸν ἀληθῆ Θεὸν καὶ τὸν πλησίον ὁδηγεῖται ὁ ἀνθρώπος εἰς τὴν σωτηρίαν τῆς ἀθανάτου ψυχῆς του. Ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τοῦ ἀνθρώπου ὁ Χριστιανισμὸς εἶναι ἀναγωγεὺς τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς πρὸς τὸν Θεόν, διὰ τῆς θείας συγκαταβάσεως καὶ ἐνώσεως τοῦ Θεοῦ μετὰ τοῦ ἀνθρώπου. — Διὰ τῆς Λατρείας καὶ τῆς μετοχῆς τῶν χριστιανῶν εἰς τὰ τελούμενα ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας Μυστήρια, διασφαλίζεται ἢ μετὰ τοῦ Θεοῦ ἐνωσις τοῦ ἀνθρώπου. Διὰ τῆς Λατρείας λοιπὸν ἱκανοποιεῖται ὁ συναισθηματικὸς κόσμος τοῦ ἀνθρώπου. — Ἄλλ' ὁ Χριστιανισμὸς δὲν ἀπαιτεῖ μόνον Πίστιν, ἀλλὰ καὶ πράξιν, ζῶην καὶ δρᾶσιν τοῦ ἀνθρώπου συμφώνως πρὸς τὰ ἠθικά του παραγγέλματα. Τὰ πιστευτέα καὶ τὰ πρακτέα εἶναι ἀλληλένδετα. Ἡ Χριστιανικὴ Ἠθικὴ πρέπει νὰ ἀποτελῇ διὰ τὸν ἀνθρώπον ὑψιστον σκοπὸν ἐπιτεύξεως τοῦ προορισμοῦ του.

Ἐν τῇ Ἱστορίᾳ πάσης Γραμματείας καθῆκον ἔχει ὁ ἐπιστήμων Γραμματολόγος νὰ θέτῃ ὡς βᾶσιν τῆς ἐρεῦνης του: α) τὴν Γλῶσσαν, β) τὰς μορφὰς καὶ γ) τὰ εἶδη τοῦ λόγου τῶν συγγραφέων. Ἐν τῇ Χριστιανικῇ Γραμματείᾳ ὅμως τὰ στοιχεῖα ταῦτα τίθενται εἰς δευτέραν μοῖραν. Οἱ Πατέρες καὶ οἱ Ἐκκλησιαστικοὶ Συγγραφεῖς, χωρὶς νὰ παραμελοῦν τὰ φιλολογικὰ εἶδη καὶ τὰς μορφὰς διατυπώσεως, τὸ βάρος ἔθετον ἐπὶ τοῦ περιεχομένου, ὅπερ δι' αὐτοὺς ἦτο ἡ σαφὴς διατύπωσις τοῦ κηρύγματος τοῦ Ἰησοῦ. Οἱ Χριστιανοὶ Συγγραφεῖς τῶν πρώτων αἰώνων δὲ οὐ κυρίως εἶδη φιλολογικὰ ἀνέπτυξαν, τὴν ὑπὸ τὴν μορφήν τῶν Ἐπιστολῶν ἔκθεσιν καὶ τὴν μορφήν τῶν Ὀμιλιῶν.

4. Περὶ τῶν εἰδῶν τοῦ λόγου Altaner-Stuiber, Patrologie, σ. 31 καὶ 546 (βιβλιογρ.).

Ἡ Χριστιανικὴ δηλαδὴ Γραμματεία δὲν προῆλθε παρακινήθει-
σα ἐξ αἰσθητικῶν ἢ καθαρῶς καλλιλογικῶν ἢ λογοτεχνικῶν
παρορμήσεων. Τούναντίον, ἐγεννήθη ἐξ ἐπείγουσῶν θρησκευτι-
κῶν αἰτημάτων καὶ ἐκ πρακτικῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀναγκῶν, ὡς
καὶ θεολογικῶν ἐφέσεων. Πρέπει δὲ νὰ σημειωθῇ ὅτι ἐν ὄσῳ ἡ
Χριστιανικὴ Γραμματειακὴ παραγωγή ἔβαινε ἀξανομένη, ἐπὶ
τοσοῦτῳ καὶ ἐχρησιμοποιοῦν πλείονα εἶδη λόγου⁵. Οἱ πρῶτοι
Χριστιανοὶ Συγγραφεῖς εἶχον ν' ἀντιπαλαίσουν κατὰ δὺο ἐξω-
τερικῶν ἐχθρῶν. Οἱ ἐξ ἐθνῶν χριστιανοὶ ἔρρεπον, μάλιστα οἱ
μεμορφωμένοι, εἰς τὸ νὰ ἐξελληνίσουν τὸ Εὐαγγέλιον ἢ
νὰ τὸ ἐκρωματίσουν. Τούναντίον οἱ ἐξ Ἰουδαίων χριστιανοὶ
ἐπεζήτουν νὰ ἐξιουδαίσουν τὸ Εὐαγγέλιον⁶.

Ἐάν τις μελετήσῃ τὰ πρῶτα χριστιανικὰ συγγράμματα
καὶ μάλιστα τῶν λεγομένων Ἀποστολικῶν Πατέρ-
ων—Κλήμεντος Ρώμης, Ἰγνατίου Ἀντιοχείας, Διδαχῆς, Βαρ-
νάβα, Πολυκάρπου, Ποιμένος τοῦ Ἑρμᾶ, Παπίου—, θὰ δια-
γνώσῃ ὅτι ἐν αὐτοῖς ἀπαντῶσι τὰ δύο στοιχεῖα, ἦτοι τὸ τοῦ
Παύλου, τὸ πανοικουμενικόν, καὶ τὸ τοῦ Ἰωάννου, τὸ
ἰουδαϊκὸν-χριστιανικόν. Οἱ Χριστιανοὶ Συγγραφεῖς
ἠδυνήθησαν νὰ συγκεράσουν ἀμφοτέρα τὰ στοιχεῖα καὶ νὰ δια-
σφαλίσουν τὴν ἐνότητα καὶ καθαρότητα τοῦ Χριστιανισμοῦ, πέρα
τῶν λογικῶν ἀπαιτήσεων τοῦ Ἐθνισμοῦ ἢ τῶν ἠθικῶν ἀπαιτή-
σεων τοῦ Μωσαϊκοῦ Νόμου⁷.

Ἀπὸ τῶν πρώτων ὅμως δεκαετιῶν τοῦ β' αἰ. ἐμφανίζεται
ἐτέρα φάσις ἐξελίξεως τῆς Χριστιανικῆς Γραμματείας. Αἱ ἔξωθεν
ἐπήρεια καὶ αἱ ὀσημέραι ἀξάνομεναι ἀντιδράσεις κατὰ τῆς νέας
Θρησκείας, ὡς καὶ αἱ δημιουργηθεῖσαι συνθῆκαι ἐκ τῶν ἐπαφῶν
τῶν ὀπαδῶν τοῦ Χριστιανισμοῦ πρὸς τὸν ἔξω κόσμον, ἀπῆλθον
ζωηροτέραν καὶ βαθυτέραν γραμματειακὴν καὶ φιλολογικὴν ἀπό-
δειξιν τῶν Ἀληθειῶν τῆς νέας Θρησκείας. Οἱ χριστιανοί, οὔτινες

5. Μπόνη, Εἰσαγωγή..., σ. 128.

6. Αὐτόθι, σ. 33 ἐ. καὶ 38 ἐ.

7. Περὶ τῶν Ἀποστολικῶν Πατέρων Κων. Γ. Μπόνη, μν. ξ., σ. οβ'-πγ' καὶ
σ. 138 ἐ. (βιβλιογρ.).

διέθετον φιλοσοφικὴν καὶ δικανικὴν προπαιδείαν καὶ ἱκανότητα, ἡσθάνοντο ἑαυτοὺς οἴκοθεν ὑποχρεωμένους, ὅπως ἀμυνθοῦν κατὰ τῶν ἔξωθεν ἐπιθέσεων. Οὕτω προῆλθον αἱ Ἀπολογίαι, αἵτινες ἀπηυθύνοντο τόσον πρὸς Ἐθνικοὺς, ὅσον καὶ πρὸς Ἰουδαίους⁸.

Οἱ πρῶτοι οὕτως ἐχθροὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐκ τοῦ ἐθνικοῦ περιβόλου ἦσαν πολλοί. Ἀ.χ. ὁ Τάκιτος (περ. 50-117/20), ὁ Πλίνιος (62-113), ὁ Σουετώνιος (117/38), ὁ Ἀῦλιος Ἀριστείδης (129/89). Οἱ δὲ ὑπὸ τῶν χριστιανῶν ἰδιαιτέρως μνημονευόμενοι ἐχθροί, ἦσαν ὁ ρήτωρ Φρόντων († 166), ὁ Λουκιανὸς (120-200) καὶ ὁ τρομερὸς νεοπλατωνικὸς φιλόσοφος Κέλσος, ὅστις συνέγραψε τὸ συνταράξαν τοὺς χριστιανούς ἔργον «Ἀληθὴς Λόγος» (161-180). Τὸν τετραμερῆ δὲ τοῦτον Λόγον τοῦ Κέλσου, ἀνῆρσεν ὁ μέγας Ὠριγένης μὲ τὸ «Κατὰ Κέλσου» ἔργον του (244-249).

Ἄλλ' ἢ ἀπὸ μέρους τῶν ἐθνικῶν φιλοσόφων πολεμικὴ ἐξηκολούθησε καὶ εἰς τοὺς ὑστέρους χρόνους. Π.χ. ὁ Πορφύριος (232-303), ὁ Ἱεροκλῆς (ἀρχὰς ε' αἰ.), ὁ νεοπλατωνικὸς Φιλόστρατος (γ' αἰ.), ὁ Ἰάμβλιχος (δ' αἰ.) καὶ ὁ διαβόητος Ἰουλιανὸς ὁ Παραβάτης (361/3), ἦσαν οἱ «διὰ τῆς φιλοσοφίας καὶ κενῆς ἀπάτης» (Κολ. 2,8) ἐπιζητοῦντες νὰ ἀποδείξουν ὡς «μωρίαν» τὴν περὶ ἐνανθρωπήσεως τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ χριστιανικὴν διδασκαλίαν⁹.

Ἄνδρες μεμορφωμένοι ἐκ τοῦ χριστιανικοῦ περιβόλου ἀνέλαβον τὸν σκληρὸν ἀγῶνα κατὰ τῶν πολλαπλῶν ἐχθρῶν τοῦ Χριστιανισμοῦ. Οὗτοι εἶναι οἱ Ἀπολογηταί. Π.χ. Κοδραῖτος, Ἀρίστων ἐκ Πέλλης, Μιλτιάδης ὁ ρήτωρ, Ἀπολλινάριος Ἱεραπόλεως τῆς Φρυγίας καὶ ὁ Μελίτων ὁ Σάρδεων. Οἱ Ἀπολογηταί, τῶν ὁποίων τὰ ἔργα διεσώθησαν εἶναι: Ὁ Ἀριστείδης, ὁ Ἰουστῖνος ὁ φιλόσοφος καὶ μάρτυς, ὁ Τατιανὸς ὁ Σύρος, ὁ Ἀθηναγόρας, ὁ Θεόφιλος Ἀντιοχείας, ὁ Ἑρμείας, ὅστις συνέγραψε τὸ πολὺ συζητηθὲν δηκτικὸν ἐργίδιον «Διασυρ-

8. Μπὸν η, Εἰσαγωγή..., σ. 25 ἐ.

9. Αὐτόθι, σ. 27-33.

μὸς τῶν ἔξω φιλοσόφων», ὡς ἐπίσης καὶ ὁ ἄγνωστος συντάκτης τῆς ἀπὸ λογοτεχνικῆς ἀπόψεως θαυματοζομένης Ἐπιστολῆς «Πρὸς Διόγνητον»¹⁰.

Ἄξιον σημειώσεως εἶναι ὅτι οἱ πολέμιοι τοῦ Χριστιανισμοῦ δὲν ἤρκοῦντο εἰς τὰς ἀναιρετικὰς διὰ φιλοσοφικῶν ἐπιχειρημάτων ἀποδείξεις, ἀλλ' ὑπέθαλπον παντοιοτρόπως καὶ τὸ μένος κατὰ τῶν χριστιανῶν τόσοσ τῆς ἰβουούσης τάξεως, ὅσον καὶ τοῦ ἔχλου. Οἱ χριστιανοὶ ἐκατηγοροῦντο ἐπὶ ἀθεΐα, ἐπὶ ἐχθρότητι κατὰ τῆς Πολιτείας καὶ ἐπὶ ἀνηθικότητι! Ταῦτα πάντα ἀποδεικνύουν πόσον σκληρὸν ἦτο τὸ ἔργον τῶν Ἀπολογητῶν καὶ ὅτι εἶχον ν' ἀντικρούσουν ἰσχυροὺς καὶ πολυπλεύρους ἐχθροὺς.

Ἀνυπολογίστους ὑπηρεσίας προσέφερον εἰς τὴν Ἐκκλησίαν πρὸς στερέωσιν τῆς Πίστεως οἱ χριστιανοὶ Ἀπολογηταί, παρὰ τὰ πολλαπλᾶ ἐλαττώματα αὐτῶν ἐν τῇ ὄλη συγγραφικῇ δομῇ καὶ τῇ ἐπιχειρηματολογία των. Τὸ νὰ χαρακτηρίζωνται ὁμως, ὡς ἡ πρωταρχικὴ αἰτία τῆς ἐξελληνίσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ ὅτι τινὲς τούτων προσεπάθησαν νὰ ἐπιτύχουν τὸν ἐκχριστιανισμόν τοῦ Ἑλληνισμοῦ, τοῦτο εἶναι ὑπερβολὴ καὶ ἴλιαν ἐξεζητημένη προσπάθεια νεωτέρων τινῶν συγγραφέων τῆς Δύσεως πρὸς τὸν σκοπὸν, ὅπως ἀποδείξουν διαφθορὰν τοῦ ἀρχικοῦ ἀγνοῦ καὶ καθαροῦ κηρύγματος τοῦ Ἰησοῦ¹¹.

Ἄξιον ἐπίσης σημειώσεως εἶναι ὅτι ὁ χαρακτηρισμὸς τῶν χριστιανῶν συγγραφέων τοῦ β' καὶ γ' αἰ. ὡς Ἀπολογητῶν, ἐμφανίζεται ἀποκλειστικὸς καὶ κάπως αὐθαίρετος. Ἦδη ἀπὸ τῆς ἀποστολικῆς ἐποχῆς ὁ ἀπολογητικὸς χαρακτήρ τοῦ ἱεροῦ κειμένου τῆς Κ.Δ. εἶναι ἐμφανεστάτος εἰς τε τὰ Εὐαγγέλια, τὰς Πράξεις καὶ τὰς Ἐπιστολὰς τῶν Ἀποστόλων. Καὶ οὐ μόνον οἱ συγγραφεῖς τῆς μεταποστολικῆς ἐποχῆς, ἀλλὰ καὶ καθ' ὄλην τὴν ἱστορικὴν ἐξέλιξιν τῆς Χριστιανικῆς Γραμματείας ἀπαντῶμεν τὸ ἀπολογητικὸν καὶ πολεμικὸν στοιχεῖον μέχρι καὶ τῆς σήμερον, ἰδίᾳ τῆς σήμερον. Ἡ υπεράσπισις τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἀναλόγως

10. Αὐτόθι, σ. 25 ἐ., 33 ἐ. καὶ Altaner-Stuiber, σ. 58-78.

11. Πβλ. τὴν ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ Ἀνακοίνωσιν τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ Παν. Ι. Ζέπου Ἑλληνικαὶ καὶ Βυζαντιναὶ ἐπιδράσεις εἰς τὴν χριστιανικὴν Θεολογίαν, Ἀθῆναι 1978.

τῶν ἀναφαινομένων τάσεων ἐκάστης ἐποχῆς, ἤλλαξε καὶ τὰ ἀποδεικτικά μέσα, προσαρμόζουσα τὸν ὄπλισμόν της πρὸς τὰς ἀπαιτήσεις τῶν ἀνθρώπων ἐκάστης ἐποχῆς. Οἱ παλαιότεροι Ἀπολογηταὶ ἐν τῷ ἀγῶνί των κατὰ τοῦ Ἐθνισμοῦ πλεῖστα ὅσα ἐκαρπώθησαν ἐκ τοῦ ἐξελληνισθέντος Ἰουδαϊσμοῦ, ὡς τῆς Σοφίας Σολομῶντος καὶ τοῦ Ἰωσήπου, τῆς Ἐπιστολῆς τοῦ Ἀριστέα καὶ τοῦ Φίλωνος. Οἱ χριστιανοὶ Ἀπολογηταὶ δὲν διστάζουν νὰ χρησιμοποιήσουν καὶ ἐλληνιστικά πρότυπα πρὸς ἀναίρεσιν τῶν ἐθνικῶν ἀντιλήψεων περὶ Θεοῦ, κόσμου καὶ ἀνθρώπου. Αἱ ἀποδείξεις κατὰ τῶν ἀρθρωπομορφικῶν παραστάσεων τοῦ Θεοῦ, κατὰ τῶν εἰδώλων, κατὰ τῶν τελετουργικῶν ἐκδηλώσεων τῶν πολυθεϊστῶν εἰδωλολατρῶν, εἶναι πολλάκις εἰλημμένοι ἐκ τῆς Στωικῆς Φιλοσοφίας, τῶν Ἐπικουρείων, τοῦ Νέου Πλατωνισμοῦ, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ αὐτῶν τῶν Κυνικῶν. Οὕτω πως καὶ ἡ πολεμικὴ τῶν χριστιανῶν Ἀπολογητῶν κατευθύνεται πολλάκις εἰς πλεῖστα σημεῖα κοσμοθεωριῶν, αἵτινες εἶχον παύσει παρὰ τοῖς μεμορφωμένοις νὰ ὑπάρχουν. Παρὰ ταῦτα οἱ χριστιανοὶ Ἀπολογηταὶ ἐπιμένουν εἰς τὴν καταπολέμησιν τῶν ἐθνικῶν τούτων ἀντιλήψεων, ἐπειδὴ εἰς τὰ λαϊκὰ στρώματα ἐξηκολούθουν νὰ ἀσκοῦν μεγάλην τὴν ἐπίδρασίν των.

Εἰς τὰ μέσα τῆς ἀμύνης τῶν χριστιανῶν συγγραφέων ἀνῆκε καὶ ἡ χρῆσις ὑπ' αὐτῶν τῆς ἀλληγορικῆς ἐρμηνείας τῶν Ἀγίων Γραφῶν¹². Πᾶσαν ἀξιόλογον σκέψιν τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας ἐζήτουν οἱ Ἀπολογηταὶ νὰ ἀναιρέσουν διὰ τῆς προσ-

12. H. de Lubac, RSR 1947 (Typologie et Allegorese), 1959, 5-43 (allegorie). J. P é i n, Mythe et allégorie. Les origines grecques et les contéstations judéo-chrétiennes, 1958. E. S t e i n, Die allegorische Exegese des Philo v. Alex. 1932. C. S c h ä u b l i n, Untersuchungen zur Methode und Herkunft der antiochenischen Exegese. Bonn 1974. Γ ε ω ρ γ. I. Μ α ν τ ζ α ρ ῖ δ ο υ, Τὸ διδασκαλικὸν ἔργον τοῦ Ὠριγένους. Προϋποθέσεις καὶ ὀργάνωσις αὐτοῦ, Θεσσαλονίκη 1960. Β. Σ τ α υ ρ ῖ δ ο υ, Αἱ Θεολογικαὶ Σχολαὶ Ἀλεξανδρείας καὶ Ἀντιοχείας (ἀνάτ. ἐκ τοῦ «Πανταίνου»), Ἀλεξάνδρεια 1965. K o n s t. G. B o n i s, Das humanistische Ideal nach dem «Προτρεπτικὸς» des Klemens von Abexandria, «Θεολογία» 41 (1970) 47-68.— Ἀρίστη μελέτη περὶ τῆς ἀλληγορικῆς μεθόδου γενικῶς εἶναι ἡ τοῦ Wolfgang A. B i e n e r t, «Allegoria» und «Anagoge» bei Didymos dem Blinden von Alexandria. Berlin 1971. Πβλ. καὶ ἡμετέραν βιβλιοκρισίαν ἐν Περιοδ. «Πλάτων» 24 (1972) 343/7.

κομίσεως τῶν ἔργων τῆς Π.Δ. καὶ διὰ τοῦ ἰσχυρισμοῦ ὅτι ὁ Μωυσῆς ἦτο ἀρχαιότερος πάντων τῶν φιλοσόφων, ὥστε αἱ τούτου διδασκαλαὶ νὰ ἔχουν μεῖζονα τὴν ἰσχὺν καὶ κῦρος θεῖον, ἀνώτερον πάσης ἀνθρωπίνης διδαχῆς. Πρὸς τοῦτο ἐπενόησαν ἐπίσης καὶ τὸ εἶδος τῆς Χρονογραφίας διὰ νὰ ἀποδείξουν μὲ τοὺς χρονολογικοὺς ὑπολογισμοὺς τὴν ἀρχαιότητάτην προέλευσιν τοῦ Μωσαϊκοῦ Νόμου¹³.

Τὸ ἀξιολογώτερον διὰ τοὺς Ἀπολογητὰς ἦτο ἡ συνειδητὴ ἱκανοποίησις των καὶ ἡ αὐτοπεποίθησις ὅτι ἐξεπροσώπουν τὴν Ἀλήθειαν ἐν τῇ πληρότητί της, ὡς αὕτη ἀπεκαλύφθη ὑπὸ τοῦ ἐνανθρωπήσαντος Υἱοῦ καὶ Λόγου τοῦ Θεοῦ· ὅτι ἦσαν ὑπερασπισταὶ τῆς ὑψηλοτέρας Θρησκείας, τῆς καθαρωτέρας Ἡθικῆς διδασκαλίας, καὶ ὅτι ἡ Εὐαγγελικὴ διδαχὴ ἦτο ἀνωτέρα πάσης Φιλοσοφίας. Ἐκ τούτου ἀπήτουν τὸ δικαίωμα τῆς ὑπάρξεως τῶν χριστιανῶν ἐντὸς τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου τῆς Πολιτείας. Μάλιστα ὁ Μελίτων ὁ Σάρδεων, ἥδη ἀπὸ τοῦ β' ἡμίσεος τοῦ β' αἰ. ἐκήρυττεν ὅτι συμφιλίωσις καὶ συνύπαρξις ἐθνικοῦ Κράτους καὶ Χριστιανικῆς Ἐκκλησίας εἶναι καὶ δυνατὴ καὶ φυσικὴ. Καίτοι δὲ πολλοὶ τῶν Ἀπολογητῶν διάκεινται ἐχθρικῶς πρὸς τὴν Ἑλληνικὴν Φιλοσοφίαν, ἐν τούτοις καὶ οὐκ ὀλίγοι ἐμφανίζονται ἀναγνωρίζοντες καὶ τὰ ἀληθῆ διδάγματα τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας, ἐξαίροντες μάλιστα καὶ τὰ πρόσωπα ἐνίων ἀρχαίων φιλοσόφων.

Εἷς τινὰς Ἀπολογίας ἐλλείπουσι σχεδὸν παντελῶς καθαράι χριστιανικαὶ σκέψεις. Ὁ ἀναγνώστης τῶν Ἀπολογιῶν τούτων καὶ σήμερον ἔτι σχηματίζει τὴν ἀντίληψιν ὅτι ἔχει ἐνώπιόν του ἄχρουν Ἀπολογίαν μονοθεϊστικῆς τινος Θρησκείας. Οἱ Ἀπολογηταὶ δὲν εἶχον πρόθεσιν νὰ συγγράψουν Δογματικὴν.

13. Μπόνη, Εἰσαγωγή..., σ. 88. 241. 261. 340. 348. H. Gelzer, S. J. Africanus und die byzantinische Chronografie, 1880/98, Bde 1-2. Krumbacher-Σωτητηριάδου, Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας, Ἀθήναι 1910, τ. I-III, Α', 646 ἔ. Herbert Hunger, Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner. München 1978, Bde I-II, Α', 251, 254, 257ἔ., 280, 287. 297. 306. 310. 317, 328 ἔ. 332. 336 ἔ. 355, 370, 377, 397, 411, 432 ἔ., 450, 469. 489, Πβλ. καὶ ἡμετέραν βιβλιοκρισίαν ἐν «Θεολογία» 49 (1978) 1005-1007. Πλουσιωτάτη καὶ νεωτάτη βιβλιογραφία περὶ τῆς καθόλου Χρονογραφίας καὶ τῆς σπουδαιότητος αὐτῆς.

Πάντως δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ὑποτιμῆσῃ τις τὴν ἐπίδρασιν τῶν Ἀπολογητῶν ἐπὶ τῆς διαμορφώσεως τῆς τε δογματικῆς καὶ τῆς ἠθικῆς. Ἡ ἀνάγκη, ὅπως ὑπερασπίσῃ τὸν Χριστιανισμὸν κατὰ τοῦ ἐχθρικῶς διακειμένου Ἰουδαϊσμοῦ, ὠδήγησε τούτους εἰς τὴν βαθυτέραν κατανόησιν τῆς ἰδιαιτερότητος τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἡ διὰ τῶν Προφητῶν ἀπόδειξις, ἡ ἰδιαιτέρως προσφιλὴς εἰς τοὺς Ἀπολογητὰς, στρεφομένη κατὰ τε τῶν Ἐθνικῶν καὶ κατὰ τῶν Ἰουδαίων, ὠδήγησε τούτους εἰς ἓνα ἱστορικὸν τρόπον θεωρήσεως τῆς Π.Δ. διὰ τῆς συσχετίσεως ταύτης μετὰ τῆς Κ.Δ. Ἡ πρώτη ἦτο ἡ Διαθήκη τῆς προπαρασκευῆς καὶ ἡ δευτέρα τῆς πληρώσεως. Ἐναντι τῆς Φιλοσοφίας οἱ Ἀπολογηταὶ ἠσθάνοντο τὴν ἀνάγκην νὰ ἀντιδράσῃ, χρησιμοποιοῦντες τὴν ἰδίαν τῶν φιλοσόφων διδασκαλίαν περὶ Θεοῦ, κόσμου καὶ ἀνθρώπου. Οὕτω πως ἐπίστευον ὅτι καθίστων περισσότερον νοητὴν καὶ πιστευτὴν τὴν χριστιανικὴν κοσμοθεωρίαν. Διὰ δὲ τῆς προσλήψεως στοιχείων ἐκ τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας προητοίμαζον τὴν κατανόησιν τοῦ χριστιανικοῦ δόγματος. Οὕτω πως ἀπετέλεσαν οἱ Ἀπολογηταὶ τὴν προβαθμίδα τῶν μεγάλων Ἀλεξανδρινῶν Θεολόγων Κλήμεντος καὶ Ὠριγένοους, οἵτινες εἰργάσθησαν εὐρύτερον καὶ βαθύτερον μὲ τὰ μέσα τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας διὰ τὴν συστηματοποίησιν τῶν δογματικῶν τοῦ Χριστιανισμοῦ ἀληθειῶν.

Ἀπὸ τῶν πρώτων δεκαετιῶν τοῦ β' αἰ. ἐμφανίζεται ἄπειρον πλῆθος ψευδεπιγράφων καὶ ἀνωνύμων ἔργων, οἱ συντάκται τῶν ὁποίων ἐθήρευον σκοποὺς διαδόσεως, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, αἰρετικῶν κακοδοξιῶν. Τὰ ἔργα ταῦτα ὀνομάζονται Ἀπόκρυφα. Μιμοῦνται δὲ τοὺς φιλολογικοὺς τύπους τῶν γνησίων ἔργων τῶν Ἀγ. Γραφῶν¹⁴. Μεταξὺ τῶν ἀνωνύμως παραδοθέντων ἔργων ἄξιον ἰδιαιτέρας μνείας εἶναι τὸ ἀπόκρυφον ἔργον «Κήρυγμα Πέτρου», συνταχθὲν τὰς ἀρχὰς τοῦ β' αἰ. Περιεῖχε δῆθεν Κηρύγματα τοῦ Πέτρου καὶ εἰδήσεις σχετι-

14. Περὶ τῆς ἀποκρυφικῆς Γραμματείας ἴσα τὸ θεμελιῶδες ἔργον, μετὰ πλήρους βιβλιογρ. τῶν: Edgar Hennecke (†) — Wilhelm Schneemelcher, Neutestamentliche Apokryphen. Tübingen 1959-1964³, Bde I-II. Νεωτέρα ἔκδοσις I, 1968³. II, 1971³. Περιληπτικὴν ἀνάλυσιν ἴσα ἐν ἡμετέρῃ Εἰσαγωγῇ..., σ. 209-232.

κάς μὲ τὴν ἀποστολικὴν δρᾶσιν αὐτοῦ. Τὸ ἔργον ἀπετέλεσε τὸ πηγαῖον ὑλικὸν διὰ τὴν σύνταξιν τῶν «Ψ ε υ δ ο κ λ η μ ε ν τ ῶ ν» ὑπὸ τὰς δύο μορφὰς τῆς διατυπώσεώς των, ἦτοι τῶν 20 Ὀμιλιῶν καὶ τῶν 10 Ἀναγνωρισμῶν.

Ἄρχὴν τῆς Ἀποκρύφου Γραμματείας ἔδωκεν ὁ Γνωστικισμός, ἦτοι ἡ εὐρύτατα διαδοθεῖσα ἐθνικίζουσα αἵρεσις, ἥτις ἀπετέλει μᾶλλον ὀρθολογιστικὸν φιλοσοφικὸν σύστημα. Δισχυρίζετο δὲ ὅτι κατεῖχε τὴν ἀληθῆ γνῶσιν περὶ Θεοῦ, κόσμου καὶ ἀνθρώπου καὶ ἐδέχετο δὲ ὁ ἀρχάς, τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ κακοῦ, ἐξ οὗ προῆλθε καὶ τὸ κακὸν ἐν τῷ κόσμῳ. Ὁ Κήρινθος, ὁ Παρμενᾶς, ὁ Νικόλαος καὶ ὁ Ἀλέξανδρος ὑπῆρξαν οἱ πρῶτοι Γνωστικοί, ἀναφερόμενοι καὶ ἐν τῇ Κ.Δ. Ἀκολουθοῦν ὁ Σίμων ὁ μάγος, ὁ Μάνης, ὁ Βασιλείδης, ὁ Ἰσίδωρος, ὁ Καρποκράτης καὶ ὁ ἐν Σάμῃ τῆς Κεφαλληνίας θεοποιηθεὶς Ἐπιφάνης, ὁ υἱὸς τοῦ Καρποκράτους, ὅστις πρῶτος 17ετῆς ὢν συνέγραψε τὸ οἶονεὶ κομμουνιστικὸν ἔργον «Περὶ δικαιοσύνης», δι' οὗ ἐκήρυττε κοινωνημοσύνην πάντων τῶν ἀγαθῶν, ἀκόμη καὶ τῶν γυναικῶν! Ἄλλοι γνωστοὶ Γνωστικοὶ εἶναι: ὁ Οὐαλεντῖνος, ὁ Ἡρακλέων, ὁ Πτολεμαῖος, ὁ Μᾶρκος, ὁ Βαρδεδάνης καὶ ὁ υἱὸς τοῦ Ἀρμόνιος καὶ τέλος ὁ διαβόητος Μαρκίων. Ποικίλα γνωστικὰ συστήματα ἀνεπτύχθησαν, ἐξ ὧν ἰδιαίτερος ἀξία μνείας τὸ τῶν Ὀφιτῶν ἢ Ἐλκεσαϊτῶν καὶ τὸ τοῦ Μάνητος. Τὰ πλεῖστα ὅμως τῶν Γνωστικῶν ἔργων ἀπωλέσθησαν ἢ καὶ ἀπεκαθάρθησαν ὑπὸ ὀρθοδόξων. Ἀλλὰ τὸ περιεχόμενον τῶν γνωστικῶν συγγραμμάτων γνωρίζομεν ἐκ τῶν ἀντιρρητικῶν ἔργων τοῦ Εἰρηναίου, τοῦ Ἰπολύτου, τοῦ Τερτυλλιανοῦ κ.ἄ.¹⁵

Τὰ Ἀπόκρυφα, εἴτε γνωστικῆς προελεύσεως εἴτε μὴ, κατὰ τε τὴν μορφήν καὶ κατὰ τὸ περιεχόμενον διακρίνονται

15. Τὴν περὶ τῆς Γνωστικῆς Γραμματείας βιβλιογραφίαν ἀνευρίσκει τις ἀνέτως ἐν Altaner - Stuibner, Patrologie, σ. 99-107. Πβλ. Δημητρίου Τρακατέλη, Ὁ ὑπερβατικὸς Θεὸς τοῦ Εὐγγώστου. Ἐξηγητικὴ συμβολὴ εἰς τὴν ἔρευναν τῶν Γνωστικῶν κειμένων τοῦ Nag Hammadi. Διατριβὴ ἐπὶ διδακτορίᾳ, Ἀθήναι 1977. Πβλ. ἡμετέραν εὐμενῆ βιβλιοκρισίαν ἐν «Θεολογία» 48 (1977) 1011-1013. Πβλ. καὶ ἡμετέραν Εἰσαγωγὴν..., σ. 173 ἔ. Ὅρα καὶ Δημ. Δρίτσα, Ἡ ποίησις τῶν Γνωστικῶν, Ἀθήναι 1979.

ἰσχυρῶς τῶν κανονικῶν βιβλικῶν ἔργων. Ὡς τεκμήρια ὅμως παλαιᾶς χριστιανο-ἐθνικῆς λαϊκῆς κυρίως φιλολογίας εἶναι λίαν χρήσιμα. Εἶναι δὲ λυπηρὸν διὰ τὴν ἐπιστήμην ὅτι δὲν διεσώθησαν ἄχρις ἡμῶν, ἐκτὸς σπανίων ἐξαιρέσεων καὶ κατὰ τὸ πλεῖστον ἐν ἀποσπάσμασιν. Ἡ Ἐκκλησία ἐτήρει ἔναντι αὐτῶν ἀμυντικὴν στάσιν. Τὰ ἔργα ταῦτα χαρακτηρίζω ὡς τὴν χριστιανικὴν «μυθιστορηματικὴν» δοκιμιογραφίαν. Τὰ Ἀπόκρυφα ὅμως ἤσκησαν μεγάλην ἐπίδρασιν τόσον εἰς τὰ λαϊκὰ στρώματα τῶν πιστῶν, ὅσον καὶ ἐπὶ τῆς Ἐκκλησίας, μάλιστα εἰς ὠρισμένους τομεῖς, π.χ. εἰς τὴν Τέχνην, τὴν Ἀρχιτεκτονικὴν, τὴν Εἰκονογραφίαν, τὴν Πλαστικὴν, τὴν Ποίησιν, τὴν Ὑμνογραφίαν, μάλιστα δὲ εἰς τὴν Ἀγιολογίαν κ.ἄ.

Μεγάλην ἀνάπτυξιν ἔλαβε καὶ ἡ Ἀντιρρητικὴ ἢ Ἀντιαίρετικὴ Γραμματεία. Πλεῖστοι ὅσοι Ἕλληνες, Ἀλεξανδρινοί, Ἀντιοχειανοί, Παλαιστίνιοι, Σύροι, Μικρασιάται καὶ Δυτικοὶ χριστιανοὶ συγγραφεῖς ἀνέπτυξαν πλουσίαν ἀντιρρητικὴν δρᾶσιν κατὰ τοὺς μετὰ ταῦτα αἰῶνας, στραφέντες κατὰ τῶν πολυωνύμων αἱρέσεων, Γνωστικῶν, Ἰουδαϊζουσῶν, μοντανιστικῶν, ἀρειανικῶν, ὠριγενιστικῶν, μονοφυσικῶν, μονοθελητικῶν, μονοενεργητικῶν κ.π.ἄ. Εἰς λεπτομερείας ὅμως τούτων νὰ εἰσέλθωμεν δὲν εἶναι δυνατόν¹⁶.

Ὀλίγα τινὰ προσθετέα καὶ περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς Ἱστοριογραφίας, ὡς καὶ τῆς Ἀγιολογίας. Τὸ ἱστορικὸν ἐνδιαφέρον, ὅπερ σχετικῶς ζωηρότατον ὑπῆρξεν,

16. Πλουσιωτάτη εἶναι ἡ κατὰ τῶν αἱρέσεων ἀντιρρητικὴ βιβλιογραφία, ἣν ἀνευρίσκει τις ἀνέτως εἰς τὰ συστηματικὰ Πατρολογικὰ ἔργα, ὡς καὶ εἰς τὰ Θεολογικὰ Λεξικά. Ὅρα καὶ ἡμετέραν Εἰσαγωγὴν..., σ. 179. 181/2 ἔ. Ἐπίσης ἡμετέραν «Χριστ. Γραμματείαν», σ. ξα'-οα'. Ὅρα καὶ περὶ τῶν αἱρέσεων γενικῶς Ἰ. Ν. Καρμίρη, Αἱ ἀρχαῖαι Ἀντιχαλκηδόνειοι Ἐκκλησιαὶ τῆς Ἀνατολῆς καὶ ἡ βᾶσις τῆς ἐπανενώσεως αὐτῶν μετὰ τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας, «Θεολογία» 35 (1964) 562/80. 36 (1965) 73-93. 204/54. 392-435. 549/79. 37 (1966) 14-31 (καὶ ὡς ἀνάτυπον). Τοῦ αὐτοῦ, Τὰ δογματικὰ καὶ συμβολικὰ μνημεῖα τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας, Ἀθῆναι 1960², τ. II, 1968². Τοῦ αὐτοῦ, Ἡ περὶ Ἐκκλησίας Ὁρθόδοξος Δογματικὴ διδασκαλία, Ἀθῆναι 1964. Εἰς τὰ ἔργα ταῦτα καὶ πλουσία ἀντιρρητικὴ βιβλιογραφία. Παν. Ν. Τρεμπέλα, Δογματικὴ τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας, Ἀθῆναι 1959/61, τ. I-III (ἀντιρρητικὴ βιβλιογρ.).

ὡς πρὸς τὰ κανονικὰ Εὐαγγέλια καὶ τὰς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων, δ' ὧν ἐξετίθετο τὸ τελειωθὲν ἔργον τοῦ Κυρίου καὶ τῶν Ἀποστόλων, παρέμεινε σχεδὸν ἄνευ ζωηρᾶς ἐκδηλώσεως κατὰ τὴν ἐποχὴν, καθ' ἣν ἐκ τῆς ἐν Χριστῷ θείας Ἀποκαλύψεως ἐξεπήγασεν ἡ Ἐκκλησία, ἥτις μέσῳ ἀγώνων καὶ ἀσυνήθων διαγωγῶν ἀπέβη ἱστορικὸν ὄντως μεγαλειῶδες θεανθρώπινον Ἰδρυμα. Αἱ μετὰ θρύλου γεγραμμέναι βιογραφίαι τοῦ Ἰησοῦ καὶ αἱ Πράξεις τῶν Ἀποστόλων τῆς ἀποκρυφικῆς Γραμματείας, ὡς καὶ τὰ Μαρτυρολόγια εἶναι σχεδὸν αἱ μόναι ἐκδηλώσεις τοῦ ἱστορικοῦ ἐνδιαφέροντος κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ἐνάρξεως τῆς ἀναπτύξεως τῆς Ἐκκλησίας.

Ἄλλ' ὅτε ἡ ἀρχικὴ ἀνάπτυξις τῆς νεαρᾶς Ἐκκλησίας ἐτελειώθη κατὰ τὸν δ' αἰ., τὸ ἱστορικὸν ἐνδιαφέρον ἀνεπτύχθη. Διὰ δὲ τοῦ πατρὸς τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας Εὐσεβίου Καισαρείας τῆς Παλαιστίνης (263-†339) ἀνήχθη εἰς ἀληθῆ περιωπὴν, ἃν καὶ φέρει εἰσέτι ἀπολογητικὴν χροιάν. Οἱ μετὰ τὸν Εὐσέβιον ὁμως συνεχισταὶ τοῦ ἔργου του ὕστεροῦν εἰς ἀξίαν, τινὲς δὲ τούτων ἀναμιγνύουσι πολλάκις θρύλους καὶ μυθώδεις διηγήσεις, ἐπὶ ζημίᾳ τοῦ καθαρῶς ἱστορικοῦ ἐνδιαφέροντος¹⁷.

Τὰς ἀφηγήσεις περὶ τῶν Μαρτυρίων τῶν χριστιανῶν διαιροῦμεν συνήθως εἰς τρεῖς κατηγορίας. Τὴν πρώτην ὁμάδα ἀποτελοῦν τὰ καθαυτὰ Μαρτυρολόγια ἢ αἱ Πράξεις τῶν μαρτύρων. Τὰ ἔργα ταῦτα εἶναι ἐπίσημα δικαστικὰ πρωτόκολλα μαρτυρικῶν καταθέσεων κατὰ τὴν ἀνακριτικὴν δια-

17. Altaner-Stuiberg, σ. 217/44 (βιβλιογρ.). Μπόνη, Εἰσαγωγή..., σ. 182. 186-190, (βιβλιογρ.). Τοῦ αὐτοῦ, Χριστ. Γραμματεία, σ. μζ' ἐ. καὶ ν'-νγ'. Τοῦ αὐτοῦ, Περὶ τὴν ἀρειανικὴν ἔριν: Ἀστέριος ὁ σοφιστής, Ἀέτιος Ἀντιοχείας, Εὐνόμιος Κυζίκου, Εὐδόξιος Κ/πόλεως, Λούκιος Ἀλεξανδρείας, Εὐνόμιος Βερουλῆς, Ἀκάκιος Καισαρείας, Εὐσέβιος Ἐμμέσης καὶ Νεμέσιος Ἐμμέσης (Ἀνάπτυον ἐκ τῆς Β.Ε.Π., Ἀποστολ. Διακον., τ. 47). Σωφρονίου Εὐστρατιάδου, Ἀγιολόγιον τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, Ἀθῆναι 1960. Ἰω. Φουντούλη, Λεσβιακὸν Ἐορτολόγιον. Β' Ὁ ἅγιος Ἀλέξανδρος ὁ ἐν Λέσβῳ, Ἀθῆναι 1960. Ἄνδρ. Φουτράκι, Ὁ μοναχικὸς βίος ἐν τῇ Ὀρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ, Θεσσαλονίκη 1960. Τοῦ αὐτοῦ, Ὁ κλαυθμὸς τῶν μοναχῶν, Ἀθῆναι 1946. Τοῦ αὐτοῦ, Μαρτύριον καὶ μοναχικὸς βίος, Ἀθῆναι 1948. Πλήρη βιβλιογραφίαν περὶ τῆς Ἀγιολογίας ἀνευρίσκει τις ἀνέτως εἰς τὸ θεμελιῶδες σύγγραμμα τοῦ συναδέλφου H. G. Beck, Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich, München 1959, 267.

δικασίαν τοῦ ἀπολογουμένου μάρτυρος. Ὀνομάζονται δὲ Acta ἢ Gesta. Συνήθως αἱ Πράξεις τῶν μαρτύρων ἢ τὰ κυρίως μαρτυρολόγια ἀνεγινώσκοντο κατὰ τὴν ἐπέτειον τοῦ θανάτου τοῦ μάρτυρος, ἣτις ὠνομάζετο («γενέθλιος») ἡμέρα διὰ τὸν μάρτυρα (natalitia), κατὰ τὴν ἐπὶ τοῦ τάφου τοῦ μάρτυρος λαμβάνουσαν χώραν τελετήν.

Εἰς τὴν δευτέραν κατηγορίαν ἀνήκουν αἱ passiones καὶ τὰ Martyria. Εἶναι δὲ ἀφηγήσεις αὐτοπτῶν μαρτύρων ἢ ἐτέρων ἀξιοπίστων προσώπων, συγχρόνων ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, τοῦ μάρτυρος.

Τὴν τρίτην τέλος ομάδα ἀποτελοῦν τὰ οὕτω καλούμενα Συναξάρια. Ταῦτα εἶναι κηρύματα μεταγενεστέρας ἐποχῆς, ἂν καὶ δὲν στεροῦνται ἱστορικῆς σημασίας, τοῦλάχιστον κατὰ τὸν πυρῆνα. Ὅμως ἀναμιγνύουν θρύλους καὶ μύθους, συσκοτίζοντας τὴν ἱστορικὴν ἀλήθειαν.

Ἡ φιλολογικὴ μορφή τοῦ εἴδους τῶν ἀνωτέρω ἔργων ἀποκτᾷ βαθμιαίως μεγαλειτέραν ἐπίδρασιν. Ἐκ τοῦ πρωτοκόλλου τῆς βραχείας ἀνακρίσεως τοῦ μάρτυρος πρὸ τοῦ δικαστοῦ, ἀναπτύσσεται ἐκτενὴς ἀφήγησις περὶ συνδιαλέξεως τοῦ μάρτυρος μετὰ τοῦ Ρωμαίου δικαστοῦ, ἀποτελοῦσα οἶον αἰολογίαν τῆς χριστιανικῆς πίστεως, μὲ ὅλα τὰ μέσα τοῦ λόγου τῆς ρητορικῆς τέχνης, διηθησμένης ποικιλοτρόπως καὶ ἐν τῇ ὁποίᾳ ὁ ὑπόδικος χριστιανὸς οὐ μόνον ἀμύνεται τῆς ἑαυτοῦ πίστεως, ἀλλὰ καὶ ἐλέγχει τὸν πολυθεῖσμον καὶ τὴν Ἐρησκείαν τῶν κατηγορῶν του. Ἀποδεικνύει περιφρόνησιν πρὸς τὰς ἐπαπειλουμένας βασάνους καὶ ἐπαπειλεῖ τὴν θεῖαν τιμωρίαν. Ἐν τέλει παροτρύνει τοὺς ἀντιδίκους του πρὸς μετάνοιαν καὶ ἀποδοχὴν τῆς χριστιανικῆς πίστεως. Ὅτε δὲ εἰς τὸ ἰδεῶδες τῆς ἀγιότητος τῶν μαρτύρων προσετέθη καὶ ἡ τῶν μοναχῶν καὶ ἐπισκόπων, τότε ἐδημιουργήθη ἡ τεραστίαν ἀνάπτυξιν προσλαβοῦσα χριστιανικὴ Ἀγιολογία, ἣτις ὁμοῦ μὲ τὰ Συναξάρια ἀπετέλεσαν μίαν ἰδιαιτέραν καὶ ὀγκωδεστάτην Γραμματείαν.

Οἱ βίοι τῶν ἁγίων ἀπετέλουν ἀληθὲς ἐντρύφημα διὰ τοὺς χριστιανούς. Τὰ ἀγιολογικὰ ἔργα σήμερον ἀποτελοῦν ἀνεξ-

άντλητον πηγὴν λαογραφικῶν καὶ ἡθογραφικῶν εἰδήσεων. Σημειωτέον δ' ὅτι ὡς βάσις καὶ πρότυπον τῶν βίων τῶν ἁγίων καὶ τῶν μοναχῶν ὑπῆρξεν ἡ ταχυτάτη εἰς πᾶσαν τὴν χριστιανικὴν Οἰκουμένην διαδοθεῖσα βιογραφία τοῦ Μεγάλου Ἀντωνίου, ἡ ὑπὸ τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου συνταχθεῖσα καὶ ἥτις διὰ τῆς μεταφράσεως τοῦ Εὐαγρίου Ἀντιοχείας τὸ 388 ἐγένετο γνωστὴ εἰς τὴν Δύσιν, τεραστίαν ἀσκήσασα ἐπίδρασιν ἐπὶ τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου καὶ δι' αὐτοῦ εἰς τὴν ἀνάπτυξιν καθόλου τοῦ ἀσκητικοῦ καὶ μοναχικοῦ ιδεώδους ὑπὸ τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας¹⁸.

Ὁ Μέγας Βασίλειος, ὁ ἱερὸς Χρυσόστομος, ὁ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, ὁ καὶ Ναζιανζηνός, ὁ Ἀμβρόσιος καὶ πολλοὶ ἄλλοι Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας ἠύξησαν τὴν Γραμματεῖαν ταύτην δι' Ὀμιλιῶν των ὑπὲρ μαρτύρων καὶ ἄλλων ἁγίων. Ὁ Παλλάδιος Ἐλενοπόλεως (365-414;) συνέταξε Συλλογὴν βίων ἁγίων ἀσκητῶν μὲ τὸν τίτλον «Λαυσαϊκὴ Ἱστορία»¹⁹. Λεχθήτω δ' ὅτι ἰδιαίτερον εἶδος χριστιανικῆς ἀφηγηματικῆς Γραμματείας ἀποτελοῦν καὶ αἱ λεγόμεναι «Ἱεραὶ Ἀποδημίαι», θεωρούμεναι ὡς πηγαῖα ἔργα ἰδιοτύπου ἁγιολατρείας²⁰.

Ἡ παλαιοχριστιανικὴ ἀντίληψις τῆς ἱερᾶς ἀποδημίας καὶ τοῦ μηδεμίαν ἔχοντος πατρίδα ἐπὶ τῆς γῆς ταύτης χριστιανοῦ

18. Beck, 269. Karl Holl, Gesammelte Aufsätze. Tübingen 1928, Bd. II, 68-114: Osten. Ἄλλὰ τὸ μνημειῶδες σύγγραμμα περὶ Ἀγιολογίας, ὑπερβάλλον πάντα τὰ λοιπὰ εἶναι τοῦ Albert Ehrhard, Überlieferung und Bestand der hagiographischen und homiletischen Literatur der griechischen Kirche, von den Anfängen bis zum Ende des 6. Jahrh. Leipzig 1937. Erster Teil: Die Überlieferung: Einleitung 1-53. R. Aigrain, L' hagiographie. Ses sources, ses méthodes, son histoire. Paris 1953. H. Delehaye, Les légendes hagiographiques. Bruxelles 1905. Sinq leçons sur la méthode hagiographique. Bruxelles 1934. Adolf v. Harnack, Geschichte der altchristlichen Literatur bis Eusebius. Leipzig 1958², Teil I, 807-834.

19. Altaner-Stuiber, 238.

20. Αὐτόθι, σ. 28 (Ἱεραὶ ἀποδημίαι). Bardy, Analecta Bollandiana 1949, 224/35. B. Köttling, Peregrinatio religiosa, 1950. A. Bludau, Die Pilgerreise der Aetheria, 1927. Altaner-Stuiber, 244/5. Κ. Γ. Μπώνη, Ἱεραὶ ἀποδημίαι, ἔρθρον ἐν «Θρησκευτ. καὶ Χριστ. Ἐγκυκλ.», 1934. Παν. Ν. Σιμωνῆ, ἔρθρον ἐν «Θρησκ. καὶ Ἠθ. Ἐγκυκλ.», τ. 2, 1069/71.

εὐρέ πως τὸ καταστάλαγμα αὐτῆς ἐν τῇ πραγματοποιήσει τῶν «ιερῶν ἀποδημιῶν» εἰς Ἱεροσόλυμα πρὸς προσκύνησιν τῶν ἁγίων Τόπων, ἔνθα ἐγεννήθη καὶ ἐκήρυξεν, ἐσταυρώθη καὶ ἀνεστήθη ὁ Σωτὴρ τοῦ κόσμου. Ἡ Δυτικὴ Ἐκκλησία ἀπέδωκεν ἐξαιρετικὴν σημασίαν εἰς τὰς ἱεράς ἀποδημίας. Ἡ ἡμετέρα Ἐκκλησία σεβομένη τοὺς ἁγίους Τόπους, οὐδέποτε ὑπερετόνισε τὴν ἀξίαν τῶν «ιερῶν ἀποδημιῶν», ἴσως καὶ ἐκ τῆς ἐπιδράσεως τοῦ Γρηγορίου Νύσσης, ὅστις δὲν ἐδίστασε νὰ καυτηριάσῃ τὰ κατὰ τὰς ἀποδημίας εἰς τοὺς ἁγίους Τόπους λαμβάνοντα χώραν ἠθικὰ ἔκτροπα διὰ τοῦ ἔργου του «Περὶ τῶν ἀπιόντων εἰς Ἱεροσόλυμα» (Migne P.G. 46, 1009/16).

Θὰ μὲ ἀπέλιπεν ὁ χρόνος, ἐὰν ἤθελον νὰ λεπτολογήσω καὶ περὶ τῆς Ἐπιστολογραφίας —ἐπισήμου καὶ ἰδιωτικῆς— τῶν Πατέρων καὶ Ἐκκλησιαστικῶν Συγγραφέων²¹. Σποιδαιόταται δὲ ὑπῆρξαν καὶ αἱ ἀρχαῖαι Συλλογαὶ Συνοδικῶν Πράξεων καὶ ἐγγράφων, ὡς καὶ αἱ Συναγωγαὶ Κανόνων καὶ τέλος οἱ Νομοκάνονες²². Ἡ Ἀνωθυμογραφία ἐπίσης ἢ ἡ Ψευδωνυμικὴ Γραμματεία θὰ ἠδύνατο ν' ἀποτελέσῃ ἰδιαίτερον εἶδος φιλολογικὸν τοῦ πλουσίου καὶ ἐνδιαφέροντος τούτου ὕλικου²³.

Ἰδιαιτέραν ἀξίαν προσλαμβάνουν καὶ οἱ Μοναχικοὶ Κανόνες, ὡς καὶ τὰ Πατερικὰ Ἀποφθέγματα²⁴. Οἱ μοναχοὶ καὶ ἀσκηταὶ τῆς ἐρήμου, εἰ καὶ οὐχὶ μικρὰν ἀποτροφὴν ἠσθάνοντο ἐναντι τῆς ὁσημέραι γοσμικωτέρας κατ' αὐτοὺς

21. Πβλ. Κων. Γ. Μπόνη, Αἱ τρεῖς «Κανονικαὶ Ἐπιστολαὶ» τοῦ Μεγ. Βασιλείου πρὸς τὸν Ἀμφύλοχον, Μητροπολίτην Ἰκονίου [ca. 341/45-395/400] καὶ τὰ γεννώμενα ἐκ τούτων προβλήματα, ἐν Byz. Zeitschrift 44 (1951) 62-78. (Festschrift Franz Dölger zum 60. Geburtstag gewidmet).

22. H. - G. Beck, Kirche u. theol. Lit. 1959, 44-60. Altaner-Stuiber, 246/52.

23. Aland, The journal of theological Studies 1961, 39-49: Anonymity and Pseudonymity. J. A. Sint, Pseudonymität im Altertum. Innsbruck 1960. Gnomon 1961, 440/5. Paul Maas, Textkritik, 1960⁴.

24. W. Bousset, Apophthegmata-Studien, 1923. Kærl Heussi, Der Ursprung des Mönchtums, 1936, 132-280. Migne, P.G. 65, 71-440. J. C. Guy, Recherches sur la tradition grecque des Apophthegmata Patrum, 1962.

γιγνομένης ἐπισήμου Ἐκκλησίας, ἐν τούτοις ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν μεγάλων ἐκκλησιαστικῶν προσωπικοτήτων, αἵτινες ἐκυριάρχουν ἐπὶ παντὸς τοῦ πληρώματος τῆς Ἐκκλησίας καὶ λόγῳ μορφώσεως καὶ λόγῳ ἡθους, ἤρχισαν βαθμηδὸν νὰ καλλιερῶσι στενοτέρους δεσμούς πρὸς τὴν ἐπίσημον Ἐκκλησίαν, μέχρις οὗ οἰκειοθελῶς ἤρχισαν νὰ θέτωσιν ἑαυτοὺς ὑπὸ τὴν μητρικὴν τῆς Ἐκκλησίας σκέπην καὶ προστασίαν. Ἐκτοτε, μάλιστα ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου, πλῆθος μοναχῶν καὶ ἀσκητῶν ἐμφανίζεται ἀμυνόμενον μετὰ φανατισμοῦ τῶν δικαίων τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἐνεργότατον λαμβάνον μέρος εἰς τὰς δογματικοπολεμικὰς διαμάχας, παρὰ τὸ πλευρὸν τῆς ἐπισήμου Ἐκκλησίας σχεδὸν πάντοτε ἰστάμενον. Μεταξὺ τῶν μοναχῶν καὶ ἀσκητῶν ἐμφανίζονται πλεῖστοι Ἐκκλησιαστικοὶ Συγγραφεῖς καὶ μάλιστα οὐχὶ μόνον ὡς συντάκται ἀσκητικῶν καὶ ἐποικοδομητικῶν ἀγιολογικῶν ἔργων, ἀλλ' ἅμα καὶ ὡς συγγραφεῖς βαθεῖς καὶ δόκιμοι καθαρῶς ἐπιστημονικῶν θεολογικῶν συγγραμμάτων.

Ἐνταῦθα ἐπιθυμῶ νὰ ἐξάρω ὅτι πλεῖστοι Μοναὶ ἀπέβησαν κέντρα καλλιιεργείας καὶ ἀνθήσεως θεολογικῶν γραμμάτων. Τὰ ἐρημικὰ κελλῖα ἐνωρίτατα ἀπέβησαν κέντρα τέχνης, ποιήσεως, γραμμάτων καὶ φῶτα, ἐξ ὧν ἀπέρρευσε εἰς ἀληθῶς μέγας πολιτισμός. «Τέχνη, Ποίησις καὶ Ἐπιστήμη εὗρον ἐκεῖ τὴν Θεραπείαν τῶν αὐτῶν αἰ ἀρχαῖ τοῦ πολιτισμοῦ τῆς χώρας ἡμῶν, ἀποτελοῦν κεφάλαιον τῆς ἱστορίας τοῦ μοναχικοῦ βίου», διαβεβαίει ὁ A. d. v. o n H a r n a c k²⁵. Καὶ ὁ K a r l H o l l λέγει: «Εἰς αὐτὸν — δηλ. τὸν μοναχικὸν βίον — ἡ Ἑλληνικὴ Ἐκκλησία ὀφείλει πᾶν ὅ,τι σήμερον αὕτη τὸ ζωντανὸν καὶ ἐνεργητικὸν πνευματικῶς καὶ λατρευτικῶς κατέχει»²⁶. Θὰ ἠδυνάμην νὰ προσθέσω, ὅτι καὶ πᾶν ὅπερ ἐκ τοῦ ἀφθάστου πλούτου τῆς κλασικῆς Ἀρχαιότητος γραπτὸν κατέχομεν. Διότι τὰ Μοναστήρια ἀπέβησαν κέντρα ἀντιγραφῆς Κωδίκων, δι' ὧν διεσώθη-

25. A d o l f v. H a r n a c k, Das Mönchtum, seine Ideale und seine Geschichte. Giessen 1903⁶, 5.

26. K a r l H o l l, Gessammelte Aufsätze zur Kirchengeschichte. Tübingen 1928, II, Der Osten, σ. 282.

σαν τὰ ἔργα οὐ μόνον τῶν Ἐκκλησιαστικῶν Συγγραφέων, ἀλλὰ καὶ τῶν θύραθεν καὶ ἐγένοντο οὕτω κτῆμα αἰώνιον διὰ σύμπασαν τὴν ἀνθρωπότητα.

Δὲν δύναμαι νὰ παραλείψω νὰ ἀναφέρω καὶ τὸ ἰδιαίτερον εἶδος, ὅπερ συγκινεῖ πᾶσαν εὐαίσθητον ψυχὴν, ἥτοι τὸ περὶ τῆς Ἑκκλησιαστικῆς Ποιήσεως²⁷. Διότι αὕτη ἀποτελεῖ πράγματι προγονικὴν κληρονομίαν ἀνεκτίμητον καὶ θησαυρὸν ἀνυπολογίστου ἀξίας, τὸν ὁποῖον ἡ ἐκχριστιανισθεῖσα Ἑλλάς δικαιοῦται νὰ προβάλλῃ μετὰ καυχήσεως, ὅπως ἀκριβῶς καὶ τὰ πνευματικὰ μεγαλουργήματα τῆς Ἑλληνικῆς Κλασσικῆς Ἀρχαιότητος. Τὸ αὐτὸ Ἑλληνικὸν πνεῦμα, τὸ ὁποῖον ἐγέννησεν ἕνα Ὅρφέα καὶ ἐξέθρεψε τὸν Ὅμηρον καὶ τὸν Ἡσίοδον, τοὺς δημιουργοὺς δῆλον ὅτι τῆς Ἐπικῆς Ποιήσεως· τὸ Ἑλληνικὸν πνεῦμα, ὅπερ ἀνέδειξε τοὺς Ἐπτὰ Λυρικοὺς, ἐπὶ κεφαλῆς τῶν ὁποίων ἴσταται ὁ θεῖος Πίνδαρος· τὸ Ἑλληνικὸν πνεῦμα, ὅπερ ἐνεπνεύσθη τὰς συγκινητικωτάτας συνθέσεις τῆς Δραματικῆς Ποιήσεως καὶ ὅλα τὰ εἶδη, τὰ ποικιλιωτάτης ἀποχρώσεως τοῦ ποιητικοῦ λόγου· τὸ αὐτὸ Ἑλληνικὸν πνεῦμα δημιουργεῖ, ὑπὸ τὴν θεϊαν ἔμπνευσιν τοῦ οὐρανοῦ Κιθαρωδοῦ καὶ Λυτρωτοῦ καὶ τὴν νέαν Ὀρησκευτικὴν του ἡ Ἑκκλησιαστικὴν Ποίησιν. Ἡ νέα αὕτη μορφή Ποιήσεως, παρὰ τὴν διάφορον τεχνικὴν τῆς συνθέσεώς της, ἐν τούτοις πλεῖστα στοιχεῖα κοινὰ πρὸς τὴν Ἀρχαίαν Ἑλληνικὴν Ποίησιν ἐμφανίζει καὶ ἄλλα ὑποκρύπτει, διὰ νὰ ἀποδειχθῇ καὶ φανερωθῇ καὶ

27. Hans-G. Beck, μν. ξ., 262/66: Liturgische Hymnographie. Ἐνταῦθα καὶ πλουσία βιβλιογραφία. Ἑλληνιστὶ ἔχομεν ἀξιόλογα ἔργα περὶ τῆς χριστιανικῆς Ποιήσεως. Π.χ. Παν. Ν. Τρεμπέλα, Ἐκλογή Ἑλληνικῆς Ὀρθοδόξου Ὑμνογραφίας, 1978² (μετὰ βιβλιογρ.). Καριοφίλη Μητσάκη, Βυζαντινὴ Ὑμνογραφία, τόμ. Α': Ἀπὸ τὴν Κ.Δ. ἕως τὴν Εἰκονομαχίαν, Θεσσαλονίκη 1971 (βιβλιογρ.). Ν. Β. Τωμαδάκη, ἄρθρον ἐν «Θρησκ. καὶ Ἠθ. Ἐγκ.», τ. 11, 944/51. Κ. Ν. Κωνσταντοπούλου, Ἡ ἀρχαία Ἑλληνικὴ Μετρικὴ ἐν τῇ βυζαντινῇ λειτουργικῇ Ὑμνογραφίᾳ, Ἀθήναι 1954. Θεοδ. Ξύδης, Βυζαντινὴ Ὑμνογραφία, Ἀθήναι 1978 (ἔρα καὶ ἡμετέραν βιβλιοκρισίαν ἐν «Θεολογία» 49 (1978) 1007/12). C. A. Trypanis, Fourteen early Byzantine Cantica. (Oesterreichische Akademie der Wiss. Kommission für Byzantinistik. Wiener Byz. Studien, Bd V), Wien 1968. Πβλ. ἡμετέραν βιβλιοκρισίαν ἐν «Θεολογία» 40 (1969) 560/62. Ὅρα καὶ βιβλιογραφίαν Παν. Κ. Χρήστου, Ἑλληνικὴ Πατρολογία, τ. Α', Εἰσαγωγή..., σ. 149 ἔ.

ένταῦθα, ὅτι εἷς καὶ ὁ αὐτὸς εἶναι ὁ κινῶν τὴν «Φλογέρα τοῦ Βασιληᾶ» εἰς τὸ πέρασμα τῶν αἰώνων. Οὗτος δὲ εἶναι ὁ μιμητὴς τῶν θείων ἔργων, ὁ ἄριστος καλλιτέχνης, ὁ καλλιεπὴς καὶ χρυσορρήμων, ὁ ὑπέροχος ἐνσαρκωτὴς τοῦ λόγου, ὁ Ἑλληνη! Ὁ Ἑλληνη — Ὁμηρος, ὁ Ἑλληνη — Πίνδαρος, ὁ Ἑλληνη — Ρωμανὸς ὁ Μελωδὸς, ὁ νέος Πίνδαρος τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ποιήσεως²⁸. Ὁ Ἑλληνη ὑπὸ τὰ ποικίλα ὀνόματα καὶ ὑπὸ τὰς ποικίλας μεταμορφώσεις καὶ ἐμφανίσεις του! Ὁ αὐτὸς πρὸ καὶ μετὰ Χριστόν! Ὁ αὐτὸς καὶ ὅταν ὑμνῇ τοὺς Ὀλυμπίους Θεοὺς του, καὶ ὅταν ψάλλῃ ἐν καταλύξει τὸν «Τρισάγιον»!

Εἶναι ἀδύνατος καὶ ἡ ἀπλῆ σκιαγραφία τοῦ εἴδους τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ποιήσεως καὶ τῶν μορφῶν αὐτῆς. Πόθεν καὶ πῶς προῆλθε· τίνα τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς γνωρίσματα· ποία ἡ σχέσις ταύτης πρὸς τὴν προσωδιακὴν ποίησιν καὶ τί ἐννοοῦμεν λέγοντες τὸ νικὴν ἢ ρυθμικὴν Ποίησιν· καὶ πῶς καὶ πόθεν ἡ τελευταία ἀπέρρευσε καὶ ποία ἡ σχέσις ταύτης πρὸς τὰ ξένα, γειτονικὰ καὶ μὴ στοιχεῖα — ἀρχαιοελληνικά, ἐβραϊκά, συριακά, λατινικά, ρωμαϊκά κ.ἄ.π. Ποῖα καὶ πόσα εἶδη μορφῶν τῆς Ἐκκλησιαστικῆς μας Ποιήσεως ὑπάρχουν· ποία ἡ μετρικὴ σύνθεσις καὶ ποῖα τὰ μέλη ταύτης· ποία ἡ σχέσις εὐρύθμου πεζοῦ καὶ ἐρρυθμοῦ ποιητικοῦ λόγου· τί σημαίνουν οἱ ὄροι τροπάρια, κοντάκια, κανόνες, ἀντίφωνα, ἰδιόμελα, ὕμνοι, ψῆδοι καὶ ὅλη ἡ πολυποικίλος ὀνομασία τῶν ἐκκλησιαστικῶν ὕμνων· τίνες οἱ πρῶτοι ὕμνογράφοι καὶ ποία ἡ ἀξία τῶν λεγομένων κατὰ -

28. José Grosdidier de Matons, *Romanos le Mélode et les origines de la poésie religieuse à Byzance*. Préface de Paul Lemerle, Paris 1977, σελ. XIX+337. Πβλ. Π. Β. Πάσχου, βιβλιοκρισίαν ἐν «Θεολογία» 49 (1978) 1018-1021. Ρ. Β. Paschos, Gabriel l' Hymnographe: Kontakia et Canons (édition du texte critique, avec Introduction et Commentaire), ἐν «Θεολογία», τόμ. 48 (1977) 248-284, 488-525, 825-843· τόμ. 49 (1978) 96-125, 528-563, 834-887· τόμ. 50 (1979) 90-121. Τοῦ αὐτοῦ, Ὁ Ματθαῖος Βλάσταρης καὶ τὸ Ὑμνογραφικὸν ἔργον του, Θεσσαλονίκη 1979. Τοῦ αὐτοῦ, Ἄπαντα τὰ Ὑμνογραφικὰ τοῦ Ματθαίου Βλάσταρη (κριτικὸν κείμενον ὑπὸ ἐκδοσιν). Τοῦ αὐτοῦ, Ρωμανὸς ὁ Μελωδὸς καὶ Ἅγιος Παντελεήμων (Εἰσαγωγικά-Κείμενον τοῦ Ὑμνου-Ἀνάλυσις), Ἀθῆναι 1979. Ν. Β. Τομαδάκη, Ὑμνοι Ρωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ, τόμ. Α', Ἀθῆναι 1952· τόμ. Β' (Κοντακάρια Πάτμου), Ἀθῆναι 1954· τόμ. Γ' (I) (Κοντακάρια Σινᾶ), Ἀθῆναι 1957, τόμ. Γ' (II), Ἀθῆναι 1957· τόμ. Δ', Ἀθῆναι 1959-61.

λογάδην ὕμνων κλπ. Σημειωθήτω ὅτι ὁ πρῶτος, ὅστις ἀνεγνώρισε τὴν ρυθμικὴν μετρικὴν τῶν καταλογάδην ἄσμάτων, τῶν ὡς πεζῶν πρότερον θεωρουμένων, ὑπῆρξεν ὁ ἄριστος μύστης τῆς Ὁρθοδοξίας Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος, ὁ ἐξ Οἰκονόμων²⁹. Αὐτὸς πρῶτος διέκρινε ἐν ἔτει 1830 τὰ γνωρίσματα τῆς προσφωδιακῆς Ποιήσεως, ἅτινα ἀπαντῶσιν ἐπίσης εἰς τὴν Ἐκκλησιαστικὴν Ποίησιν, ἥτοι τὰ στοιχεῖα τῆς ἰσοσυλλαβίας, τῆς ὁμοτονίας, τοῦ ὁμοιοτελεύτου καὶ τῆς ἀκροστιχίδος κ.ἄ. Ὅτι ἐπίσης ἀπαντῶσι στίχοι τοῦ λεγομένου Ἀνακρεοντείου ρυθμοῦ εἰς τὸ ἀρχαιότατον Ἀπολυτίκιον τῆς Ἀναστάσεως «Χριστὸς ἀνέστη ἐκ νεκρῶν / θανάτῳ θάνατον πατήσας / καὶ τοῖς ἐν τοῖς μνήμασι / ζῶν χαρισάμενος»³⁰. Οἱ Ἐκκλησιαστικοὶ ὕμνοι, παρὰ τὴν ἀρχαῖζουσαν γλῶσσάν των, μὴ δυνάμενοι νὰ ἀποδοθοῦν εἰς νεωτερικὰ γλωσσικὰ κατασκευάσματα ἄνευ πλήρους διαφθορᾶς τοῦ λυρισμοῦ των, συγκινοῦν καὶ θὰ συγκινοῦν ἔσαεὶ τὰ πλήθη τῶν ὀρθοδόξων πιστῶν.

Ἐπιθυμῶ ἐν τέλει νὰ παρατηρήσω, ὅτι ἔντεχνα ἄσματα τὸνικὰ ὑπῆρχον πολὺ πρὸ τοῦ Ρωμανοῦ καὶ μάλιστα εἰς τὰς Ἀποκρύφους Πράξεις τοῦ Θωμᾶ, ὡς καὶ εἰς ἄλλα Ἀπόκρυφα, ἀκόμη καὶ εἰς Γνωστικὸς ποιητάς, ὅποιοι ὁ Βαρδεσάνης (154-222), ὁ Ἀρμόνιος καὶ ἄλλοι. Πάντως ἰδιαιτέρας μνείας ἄξιος εἶναι καὶ ὁ περίφημος Πατὴρ τῆς Ἐκκλησίας Ἐφραῖμ ὁ Σύρος, ὅστις ἐμιμήθη τὰ μέτρα καὶ τὰ μέλη τῶν ἄσμάτων τῶν Γνωστικῶν καὶ ὅστις οὐχὶ μικρὸν ἐπέδρασεν εἰς τὴν περαιτέρω ἀνάπτυξιν τῆς τόνικῆς ρυθμοποιίας. Πατὴρ δὲ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ποιήσεως θεωρεῖται ὁ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, οὐχὶ δικαίως, ὡς πιστευόμεν, ἀφοῦ τὰ ποιήματά του δὲν εἰσήχθησαν εἰς τὴν λατρείαν ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας.

Λυπούμεθα μὴ δυνάμενοι νὰ ἀναλύσωμεν κατ' εἶδος καὶ

29. Κωνσταντῖνου Οἰκονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων, Περὶ τῆς γνησίας προφορᾶς τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης. Ἐν Πετρούπολει 1830, σ. 662/70. Περὶ δὲ τοῦ Ἀνακρεοντείου ρυθμοῦ παραπέμπομεν εἰς τὸ ἔργον τοῦ Παν. Ν. Τρεμπέλα, Ἐκλογὴ Ἑλλ. Ὁρθοδ. Ὑμνογρ. σ. 41/1. 56. 63. 82. 144. 148. 151. 155. 172. 248. 256.

30. Ἐμμ. Παντελάκη, Αἱ ἀρχαὶ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ποιήσεως, Θεολογία 15 (1937) 323/39. 16 (1938) 5-31 καὶ ἰδίᾳ ἐν σ. 18.

καθ' ὕλην τοὺς Ἐκκλησιαστικοὺς Ὑμνοὺς διὰ νὰ καταδείξωμεν τὸ ὕψος τῶν ἐννοιῶν τούτων. Παρὰ τὴν ἀρχαΐζουσαν γλῶσσάν των, οἱ Ὑμνοὶ τῆς Ἐκκλησίας μας συγκινοῦν καὶ θὰ διδάσκουν μὲ τὴν ὀρθόδοξον δογματικὴν καὶ ἠθικὴν των διδαχὴν, τὴν μὲ τόσῃν χάριν διατυπουμένην· ὅπως ἐπίσης καὶ μὲ τὴν μεγαλοπρέπειαν τοῦ ὕψους, τὴν ἀπλότητα συγχρόνως καὶ τὴν ζωηρότητα, ἅμα δὲ καὶ τὴν ἐξαιρετον λογοτεχνικὴν παραστατικότητά των. Οἱ Ὑμνοὶ τῆς Ἐκκλησίας ἀποτελοῦν ὄχι μόνον πλοῦτον ἄφθαστον τῆς γνησίας Ἑλληνικῆς Λογοτεχνίας, ἀλλ' ἅμα καὶ πηγὴν ἐμπνεύσεως συναισθημάτων θείων· συναισθημάτων εὐλαβείας καὶ χριστιανικῆς περισυλλογῆς. Ποῖος μένει ἀσυγκίνητος ἀκούων τὸν ἱερώτατον Ὑμνον τοῦ Πάθους τοῦ Χριστοῦ κατὰ τὴν Μεγάλην Παρασκευήν;

Σημειωθῆτω ὅτι τὸν Ὑμνον τοῦτον συνέθεσεν ὁ λυρικός ποιητὴς καὶ ὕμνογράφος Σωφρόνιος Ἱεροσολύμων (634/8), ἐπὶ τῇ βάσει τῆς εἰς τὸ Μέγα Σάββατον Ὀμιλίας τοῦ Ἀμφιλοχίου Ἰκονίου (343-400;): «Σήμερον κρεμάται ἐπὶ ξύλου, ὁ ἐν ὕδασι τὴν γῆν κρεμάσας»! Ποῖος δὲν θὰ σκιρτήσῃ ἐκ χαρᾶς καὶ ἀγαλλιᾶσεως ἐπὶ τῷ ἀκούσματι τοῦ χαρμοσύνου ἀγγέλματος: «Χριστὸς ἀνέστη ἐκ νεκρῶν...»!; Τίνος ἢ καρδία θὰ δυνηθῇ νὰ παραμείνῃ ψυχρὰ καὶ ἀδιάφορος ἐπὶ τῷ ἀκούσματι τῶν θαυμασιῶν εἰς παρηγήσεις καὶ ὑψιπετεῖς ἐννοίας Πασχαλίων Ὑμνων: «Ἀναστάσεως ἡμέρα καὶ λαμπρυνθῶμεν τῇ πανηγύρει...» ἢ «Πάσχα ἱερὸν ἡμῖν σήμερον ἀνεδέδεικται...»! Ἄρκοῦν ταῦτα, ἀπλῆς γεύσεως χάριν, διὰ νὰ ἀξιολογήσωμεν πρεπόντως καὶ τὴν ἀνυπολόγιστον ἀξίαν τῆς Ἐκκλησιαστικῆς μας Ποιήσεως.

Β'.

Καὶ νῦν ἐπὶ τῆς συγκρίσεως τῆς Ἑλληνικῆς Χριστιανικῆς Γραμματείας πρὸς τὴν Δυτικὴν. Ἐὰν ρίψωμεν ἑταστικὸν τὸ βλέμμα ἡμῶν εἰς τὴν Δυτικὴν, καὶ τὴν Λατινικὴν Χριστιανικὴν Γραμματείαν, θὰ ἀντιληφθῶμεν ὅτι αὕτη ἐμφανίζεται μειονεκτοῦσα ἔναντι τῆς Ἑλληνικῆς.

Αἱ δύο περιοχαί, ἡ Βόρειος Ἀφρικὴ καὶ ἡ Νότιος Γαλλία ἦσαν αἱ διανοίξασαι τὴν πρωτοπορίαν τῆς Χριστιανικῆς Γραμματείας τῆς Δύσεως. Ἄλλ' ἀμφότεραι διετέλουν ὑπὸ τὴν ζωηρὰν ἐπίδρασιν τῆς Ἑλληνικῆς Σκέψεως καὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ³¹. Ὁ Ἰλλάριος ὁ Πικταβίου (Poitiers, 315-367/8), εἷς τῶν ἀρίστων πεζογράφων τοῦ δ' αἰ., ἔζησεν ἐπὶ μακρὸν εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Ἀνατολήν, καρπωθεὶς πλήρως τὰ νάματα τῆς Ἑλληνικῆς Σκέψεως. Ἡ Ἑλληνικὴ Γλῶσσα, ἥτις ἤρχισεν ἀπὸ τοῦ 250 μ.Χ. νὰ μὴ ἀσκή πλέον τὴν ἐπίδρασιν της ἐν τῇ Δύσει, ὅπως κατὰ τοὺς προγενεστέρους αἰῶνας, ἐμφανίζει περιέργως καὶ δυσαναλόγως διὰ τὰς μεσαιωνικὰς συνθήκας, ἀναλαμπὴν ἐν Ἰρλανδίᾳ³². Ἡ Ἰταλία καὶ μάλιστα ἡ Ρώμη, ὡς καὶ ἡ Ἰσπανία, ἐμφανίζουσιν ἀξιολόγους συγγραφεῖς, τῶν ὁποίων ὅμως τὰ θεολογικὰ ἔργα τελοῦν πάντοτε ὑπὸ τὴν μεγαλειώδη ἐπίδρασιν τῆς Ἑλληνικῆς Θεολογικῆς Σκέψεως. Ἡ περίφημος Ἐπιστολὴ Α' «Πρὸς Κορινθίους» τοῦ Κλήμεντος Ρώμης (96 μ.Χ. τὸ ἀρχαιότατον πρωτοχριστιανικὸν μεταποστολικὸν ἔργον), ὅπως καὶ τὸ ἀποκαλυπτικὸν τοῦ Ἐρμᾶ (τέλη α' αἰ. — 140 μ.Χ. περίπου), φέρουν ὅλα τὰ γνωρίσματα τῆς Ἑλληνικῆς Σκέψεως, γεγραμμένα ἄλλωστε καὶ εἰς τὴν κυριαρχοῦσαν ἐν ὅλῃ τῇ Δύσει τότε Ἑλληνικὴν Γλῶσσαν.

Ἐκ τῶν ἐν Ρώμῃ δρασάντων Ἐκκλησ. Συγγραφέων, ὅπως ὁ Ἰουστίνος, ὁ φιλόσοφος καὶ μάρτυς καὶ ὁ Τατιανός, ἦσαν Ἑλληνες καὶ ἑλληνιστὶ συνέταξαν τὰ ἔργα των. Ἐκ τῶν ἀντιρρητικῶν συγγραφέων τῆς Δύσεως τοῦ β' αἰ. ὁ Εἶρηναῖος καὶ ὁ Ἰππόλυτος ἦσαν Ἑλληνες. Τὸ πρῶτον δὲ λατινιστὶ γεγραμμένον ἔργον ἐνεφανίσθη ἐν τῇ Βορείῳ Ἀφρικῇ περὶ τὸ 180 μ.Χ. καὶ εἶναι αἱ «Πράξεις τῶν ἐν Σκίλλῃ μαρτυρησάντων» (Passio Sanctorum Scillitanorum). Ὁ πρῶτος δὲ

31. O. Hiltbrunner, Latina Graeca. Bern 1958. A d. v. Harnack, Die Mission und Ausbreitung des Christentums, 1924⁴, 817/32. Altaner-Stuibner, 145-188. Otto Bardenhewer, Gesch. d. altkirchl. Lit. Freiburg 1913-1932, Bde I-V, Bd III, 365. 598. II, 2. 352. Joh. Quasten, Patrology II, 153.

32. Eugen Ewig, Handbuch der Kirchengeschichte, Bd. II, 2 (1975) 95 ἑ. (πλουσία βιβλιογραφία).

γράψας λατινιστί, ἀλλὰ μόνον ἐπιστολάς, εἶναι ὁ κατὰ τὸν β' αἰ. Πάπας Βίκτωρ (189/99), καταφερθεὶς κατὰ τῶν Ἐκκλησιῶν τῆς Ἀνατολῆς, ἐπειδὴ ἐώρταζον τὸ Πάσχα τὴν 14 τοῦ μηνὸς Νισάν, ἤτοι τὴν αὐτὴν ἡμέραν τοῦ ἑορτασμοῦ τοῦ Πάσχα τοῦ Ἑβραϊκοῦ.

Σημειωτέον δ' ὅτι οἱ Πάπαι τοῦ γ' αἰ. κατέλιπον μόνον Ἐπιστολάς λατινιστί, ἀναφερομένας εἰς θέματα ἀντιρρητικά ἢ εὐταξίας κ.ἄ. Οἱ ἀξιολογώτεροι λατινιστὶ γράψαντες Ἐκκλ. Συγγραφεῖς προέρχονται ἐκ τῆς Βορ. Ἀφρικῆς. Εἶναι δὲ ὁ Τερτυλλιανός, ὁ Μινούκιος Φῆλιξ, ὁ Κυπριανός, ὁ Νοουᾶτος, ὁ Ἀρνόβιος, ὁ Λακτάντιος, ὁ Κομμοδιανός καὶ ὁ Βικτωρίνος, ὁ ἐξ Ἰλλυρίας ἐπίσκοπος Πεταβίου ἐν Παννονίᾳ. Οἱ πλεῖστοι τούτων φέρουσιν ἐμφανῆ τὴν ἐξάρτησιν τῶν ἐκ τῶν Ἑλλήνων Ἐκκλησιῶν Συγγραφέων. Ποίαν τινὰ ἐξάιρεσιν ἐμφανίζει ὁ Λακτάντιος, ὅστις διὰ τὴν ἀρίστην λογοτεχνικὴν διατύπωσιν τῶν ἰδεῶν του ἐν λατινικῇ γλώσσῃ, ὠνομάσθη «χριστιανὸς Κικέρων». Τὸ σπουδαῖον σύγγραμμά του «Θεῖαι Διδασκαλίαι», λατινιστί «Divinae Institutiones — Divinarum Institutionum libri septem», μεταξὺ τῶν ἐτῶν 304-313 γραφέν, φέρει ἀπολογητικὸν χαρακτῆρα καὶ δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς Εἰσαγωγή εἰς τὰς σπουδαιότερας διδασκαλίας τῆς Χριστιανικῆς Θρησκείας, ἀποτελοῦν τὴν πρώτην προσπάθειαν Δυτικοῦ συγγραφέως συστηματοποιήσεως τῆς Δογματικῆς καὶ Ἠθικῆς διδασκαλίας τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐν λατινικῇ γλώσσῃ. Ὁ Λακτάντιος ἦτο Ἀφρικανὸς καὶ ἔζησεν ἐπὶ ἀρκετὸν εἰς Νικομήδειαν. Ὡς πρὸς τὸ ἔργον τοῦ Ἀρνοβίου, τοῦ διδασκάλου τοῦ Λακταντίου, οὐδὲν δεδομένον ὑφίσταται νὰ χαρακτηρισθῇ τὸ σύγγραμμά του *Adversus nationes* ὡς ἐξαιρετόν. Ὁ Ρετίκιος, ἐπίσκοπος Αὐγουστοδούνου (Autum), ὑπῆρξε περίεργος ἐρμηνευτής, ἄνευ ἰδιαιτέρας ἀξίας. Ὁ Βικτωρίνος εἶναι ὁ πρῶτος ἀξιόλογος ἐρμηνευτὴς Λατίνος, Ἑλληνικῆς δὲ καταγωγῆς, ἐμφανίζων σαφῆ ἐξάρτησιν ἀπὸ τοῦ Ὠριγένους καὶ τοῦ Ἰππολύτου.

Οἱ ἐν Ρώμῃ δρᾶσαντες Ἰππόλυτος καὶ Νοουάτος ἢ Νοουατιανὸς ἐμφανίζουσιν σαφῆ ἐξάρτησιν ἐκ τοῦ Εἰρηναίου. Ὁ Ἰπ-

πόλυτος μάλιστα ἐχρησιμοποίησεν ἐν τῇ συντάξει τοῦ ἔργου του «Χρονικῶν βίβλιον» (234), δηλ. Χρονογραφία, τὸ ὁμώνυμον ἔργον τοῦ Ἰουλίου τοῦ Ἀφρικανοῦ (217 ἢ 221 γραφέν), λίαν δὲ πιθανῶς ἐξαρτωμένου ἐκ τῆς καλουμένης «Χρονογραφίας» τοῦ Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως. Ὁ Κυπριανὸς (248/58), ὅστις, ὡς φαίνεται, ἐγνώριζε τὴν Ἑλληνικὴν διὰ τὰ διατηρηθῆ τόσον στενὴν ἀλληλογραφίαν μετὰ τῶν σημαντικωτέρων ἐπισκόπων τῆς Ἀνατολῆς, καίτοι ὡς πρότυπον λαμβάνει τὸν Τερτυλλιανόν, ἐν τούτοις παρουσιάζει ἐμφανῶς τὴν ἐξάρτησίν του καὶ ἐκ τῆς Ἑλληνικῆς σκέψεως. Τὰ φιλολογικὰ καὶ θεολογικὰ ἐνδιαφέροντα τῶν Δυτικῶν, εἶναι φυσικὸν ν' ἀκολουθοῦν ἐπικαίρους καταστάσεις τῆς Δύσεως. Ἡ τεραστία καὶ τοῦτ' αὐτὸ δεσμευτικὴν ἐπίδρασιν ἐπὶ συμπάσης τῆς Ἀνατολῆς ἀσκοῦσα προσωπικότης τοῦ Ὁριγένους, οὐδεμίαν καθ' ἑλπίαν τὴν Δύσιν ἐπιρροὴν ἤσκησε. Χριστιανικὰς Σχολὰς, τοῦ τύπου τῆς Ἀλεξανδρινῆς, τῆς Ἀντιοχειανῆς, τῆς Καισαρείας τῆς Παλαιστίνης, τῆς Ἐδέσσης καὶ τῆς Νισσίβευς, ἡ Δύσις δὲν ἐγνώρισε, πλὴν τῶν κατ' ἰδίαν μαθημάτων ὑπὸ ἰδιωτῶν καὶ μεμορφωμένων ἀνδρῶν, ὡς ὁ Ἰουστίνος, ὁ Τατιανός, ὁ Κρήσκης, ὁ Γάϊος κ.ἄ. Οἱ Δυτικοὶ συγγραφεῖς ἐξἠκολούθησάν τὰ ὑστεροῦν τῶν τῆς Ἀνατολῆς συγγραφέων, ἐξαίρεσει μεγάλων τινῶν μορφῶν, ὅπως τοῦ Ἀμβροσίου καὶ τοῦ Αὐγουστίνου. Ὅπως δὲ οἱ Ἀνατολικοὶ Θεολόγοι ἴστανται εἰς τινὰ ἀμοιβαίαν ἀλληλεξάρτησιν καὶ ἀλυσσοειδῆ, τρόπον τινά, σύνδεσμον, συναποτελοῦντες οὕτως ἐνιαίαν «θεολογικὴν πνευματικὴν συνομοσπονδίαν», οὕτω πως καὶ οἱ Δυτικοὶ συγγραφεῖς, καὶ μάλιστα ἀπὸ τοῦ γ' αἰ., ἐμφανίζουσιν ὁμοιογενῆ ἐκφραστικὴν μορφήν λόγου καὶ ιδέας Δυτικῆς νοοτροπίας.

Πάντως τοῦτο ὠφείλετο εἰς τὴν ἐπικρατήσασαν Λατινικὴν γλῶσσαν, ἐπὶ παραγκωνισμῶ τῆς πρότερον ὁμιλουμένης ἐν Ἀφρικῇ καὶ Νοτίῳ Ἰταλίᾳ Ἑλληνικῆς γλώσσης· ἀλλὰ καὶ λόγῳ τῆς διαφορετικῆς ἐθνικῆς τοποθετήσεως Ρωμαίων καὶ Ἑλλήνων, Ἀνατολικῶν καὶ Δυτικῶν λαῶν. Ἡ ἐθνικὴ διάκρισις ἦτο φυσικὸν νὰ ἐπιδράσῃ καὶ ἐπὶ τοῦ πνευματικοῦ πεδίου. Καὶ ὅμως, ἀκόμη καὶ οἱ μέγιστοι Ἐκκλησ. Συγγραφεῖς τῆς Δυτικῆς

Ἐκκλησίας ἀδυνατοῦν νὰ διαρρήξουν τὸν σύνδεσμον μετὰ τῶν Θεολόγων τῆς Ἀνατολῆς καὶ ἀδυνατοῦν ν' ἀπομακρυνθοῦν τῆς ἐξαρτήσεως ἀπὸ τῶν Ἑλλήνων Θεολόγων. Ἡ Ἀνατολή ἐξακολουθεῖ νὰ δίδῃ, ἡ δὲ Δύσις νὰ δέχεται καὶ νὰ λαμβάνῃ. Εἰς ἀνῆρ τοῦ μεγαλείου τοῦ ἱεροῦ Ἀμβροσίου Μεδιολάνων ἀντιγράφει κατὰ λέξιν τὰς εἰς τὴν Ἑξαήμερον Ὀμιλίας του τὸ ὁμώνυμον ἔργον τοῦ Μεγ. Βασιλείου, διατηρῶν ἀκόμη καὶ τὸν ἀριθμὸν 9 τῶν Ὀμιλιῶν! Καὶ εἰς τὴν ὑμολογίαν του, ὡς λέγει ὁ Αὐγουστῖνος, εἰσήγαγεν ὁ Ἀμβρόσιος ἐν *secundum morem orientalem partium*³³. Καὶ ἡ κολοσσιαία παραγωγή τοῦ Ἱερωνύμου βασίζεται εἰς τὰς προεργασίας ἐνὸς Ὁριγένους καὶ ἐνὸς Εὐσεβίου Καισαρείας. Παντοῦ, ἐνθα δυνάμεθα νὰ κάμωμεν συγκρίσεις, ἐμφανίζεται τὸ πνευματικὸν ἐπίπεδον τῆς Δύσεως πολὺ κατώτερον τῆς Ἀνατολῆς. Ὁ Μακρόβιος, φέρ' εἰπεῖν, ἀδυνατεῖ καὶ νὰ προσεγγίσῃ τὸν ἀρχαῖζοντα Συνέσιον τὸν Κυρηναῖον· ὁ δὲ Μάριος Βικτωρίνος, ἐπιζητῶν βαθείας ἐννοίας ἐν τῇ διατύπωσει τοῦ λόγου, καταντᾷ πολλάκις εἰς πλήρη ἀκατανοησίαν.

Ἀπὸ τὴν Χριστ. Γραμματείαν τῆς Δύσεως ἔλλειπε τὸ στοχαστικὸν στοιχεῖον· ἐνῶ εἰς τοὺς Ἀνατολικοὺς ἐκυριάρχει εἰς ὑψιστον βαθμὸν τὸ ὑψιπέτες τῶν μεγάλων ἰδανικῶν στοιχείων. Τὸ πρακτικὸν πνεῦμα τῶν Δυτικῶν Συγγραφέων εἴλκυε τούτους εἰς διατύπωσιν ἰδεῶν πρακτικῶν καὶ χρησίμων. Ἡ Χριστ. Γραμματεία τῆς Ἀνατολῆς εἶναι περισσότερον διαφωτιστικὴ καὶ καθοδηγητικὴ. Ἐν ἔργον, οἷον τὸ τοῦ Μεγ. Βασιλείου «Πρὸς τοὺς νέους ὅπως ἂν ἐξ Ἑλληνικῶν ὠφελοῦντο λόγων», οὐδέποτε

33. Otto Bardenhewer, III, 544 (Σημ. 2.: Αὐγουστ. Conf. 9, 7, 15: «Tunc hymni et psalmi ut canerentur secundum morem orientalem partium, ne populus maeroris taedio contabesceret, institutum est». Πβλ. Ἀνδρ. Δαλεζίου, Ἀγίου Αὐγουστίνου αἱ Ἐξομολογήσεις. Εἰσαγωγή-μετάφρασις-σημειώσεις, Ἀθῆναι 1958⁴, τεύχ. Β', σ. 15. Οὗτος ὡς ἐξῆς μεταφράζει τὸ ἀνωτέρω χωρίον: «Τότε ἀκριβῶς ἐψάλλοντο οἱ ὕμνοι καὶ οἱ ψαλμοί, καθὼς συνηθίζεται εἰς τὴν Ἀνατολήν, διὰ νὰ μὴ χάσῃ ὁ λαὸς τὸ ἠθικὸν του, συνεπεὶα τῆς στενοχωρίας καὶ τῶν ἐνοχλήσεων». Πβλ. Κων. Γ. Μπόνη, Ὁ ἅγιος Αὐγουστίνος, Ἐπίσκοπος Ἰππῶνος (13 Ν/βρίου 354-28 Αὐγ. 430). Βίος καὶ συγγράμματα, Ἀθῆναι 1964, σ. 58-62. Τοῦ αὐτοῦ, Τὸ ἔργον τοῦ ἁγίου Αὐγουστίνου «Ἐξομολογήσεις» καὶ οἱ ἐν αὐτῷ φιλοσοφικοὶ στοχασμοί, Ἀθῆναι 1964, σ. 5-23.

ἀπέκτησεν ἡ Δύσις. Εἶναι δὲ ἄξιον σημειώσεως ὅτι τὸ ἔργον τοῦτο μετεφράσθη τὸ πρῶτον εἰς τὸν Λατινικὴν κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ἀρχομένης Ἀναγεννήσεως ὑπὸ τοῦ Leonardo Bruni (1369-1444), μαθητοῦ τοῦ Μανουὴλ Χρυσολωρᾶ³⁴. Ὅσον δ' ἀφορᾷ εἰς τὴν ἐξέχουσαν μορφήν τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου, τὸ φιλολογικὸν καὶ κοσμοϊστορικὸν μεγαλεῖόν του ἔγκειται εἰς τὴν μεγαλοφυΐαν τοῦ ἀνδρὸς καὶ δύναται νὰ ἐρμηνευθῇ ἐκ τῆς ἰδικῆς του φυσικῆς καὶ τοῦτ' αὐτὸ μοναδικῆς συνδέσεως τῆς ἰδεαλιστικῆς Ἑλληνικῆς στοχαστικῆς χάριτος μὲ τὴν ἐνεργητικὴν καὶ πρακτικὴν Δυτικὴν ψυχικὴν δύναμιν τῆς δημιουργίας. Ὡς ἄλλοτε εἶχον τὴν εὐκαιρίαν νὰ εἶπω, τὸ ἱστορικο-φιλοσοφικὸν καὶ χριστιανο-κοσμοθεωριακὸν ἔργον τοῦ Αὐγουστίνου θὰ παραμένῃ ἕσαει ἐν τῶν ἐντυπωσιακῶν δημιουργημάτων ὅλων τῶν μετ' αὐτὸν ἐποχῶν. Ἐπὶ χίλια καὶ πλεόν ἔτη ὕστερον δὲν ἐνεφάνισεν ἡ Δύσις τὴν λογοτεχνικὴν, ὅσον καὶ βαθυστόχαστον πτῆσιν τοῦ πνεύματος τοῦ ἐν παντὶ πρωτοτυποῦντος μεγαλοφυοῦς Αὐγουστίνου!

Ἐν τούτοις, εἰς τοὺς ὑστέρους χρόνους τοῦ Μεσαίωνος ἡ πνευματικὴ σχέσις Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως ἀντεστράφη, τόσον ἐπὶ τοῦ θεολογικοῦ, ὅσον καὶ ἐπὶ τοῦ θύραθεν γραμματειακοῦ πεδίου. Ἀπὸ τῆς Ἀναγεννήσεως μάλιστα ἡ Δύσις ἀνέλαβε τὴν ἡγεσίαν τῆς πνευματικῆς δημιουργίας. Διότι αἱ ἱστορικαὶ συνθῆκαι τῶν Δυτικῶν λαῶν ἐχάρισαν εἰς αὐτοὺς τὰ πρωτεῖα τῆς ὕλης καὶ τοῦ πνεύματος. Μία νέα Γραμματεία δυναμικὴ ἤρξατο ἔκτοτε ἐμφανιζομένη, μάλιστα διὰ τῆς γενναίας ὑποστηρίξεως τῶν μεγάλων πολιτικῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν ἡγετῶν της. Ἐκτοτε ἡ Γραμματεία τῆς Δύσεως φέρει ὅλα τὰ στοιχεῖα τῆς δροσερᾶς νεότητος, τῆς καλπαζούσης φλογερότητος καὶ τῆς ζωηφόρου πνοῆς τῆς δημιουργικῆς πρωτοτυπίας. Τὸναντίον ἡ Χριστ. Γραμματεία τῆς Ἀνατολῆς ἐμφανίζεται ξένη πρὸς τὴν σύγχρονον ζῶην καὶ τὰ ἐπίκαιρα ἐνδιαφέροντα, καυχωμένη μόνον διὰ τοὺς προγονικοὺς θησαυροὺς, ἐνῶ τὰ στοιχεῖα τοῦ γεροντισμοῦ καὶ τοῦ μα-

34. G. Voigt, Die Wiederbelebung des klassischen Altertums. Berlin 1893³, II, 164.

ρασμοῦ ἤρχισαν νὰ κάμνουν τὴν ἐμφάνισίν των κατ' ἐντυπωσιακὸν ἐνίοτε τρόπον.

Οὕτω πως οἱ Ἕλληνες ἤρχισαν ν' ἀντιγράφουν ἢ καὶ νὰ μεταφράζουν ἀπὸ τοῦ ἰβ' καὶ ἰγ' αἰ. καὶ ὕστερον τὰ ἔργα τῶν Δυτικῶν Θεολόγων. Ὁ Μάξιμος Πλανούδης μετέφρασεν ὅλην σειρὰν ἔργων Δυτικῶν συγγραφέων ἐκ τῆς Λατινικῆς εἰς τὴν Ἑλληνικὴν. Εἰς τὴν μετὰ ταῦτα δὲ ἐποχὴν ἀνευρίσκονται πολλοὶ τούτου μιμηταί.

Ἡ μεταφραστικὴ αὕτη δραστηριότης τῶν Ἑλλήνων Θεολόγων, ὡς καὶ τῶν θύραθεν συγγραφέων, ἀποτελεῖ σαφῆ ἐνδειξὴν μιᾶς πραγματικότητος τῆς ἀντιστροφῆς δηλ. τοῦ «δοῦναι» καὶ «λαβεῖν» ὑπὲρ τῆς Δυτικῆς πνευματικῆς ἡγεσίας³⁵. Εἶναι ἀληθές, ὅτι τὸ τρεμοσβῦνον φῶς τῆς πνευματικῆς ζωῆς τοῦ Βυζαντίου καὶ μάλιστα ἢ κατὰ διαστήματα ἀνάλαμψις τῆς Θεολογικῆς του Γραμματείας, παρὰ τὰς προσπάθειάς τῶν μετὰ τὴν Ἕλωσην εἰς τὴν Δύσιν καταφυγόντων μεμορφωμένων Ἑλλήνων, δὲν ἐπέτρεψεν εἰς τοὺς ἐκπροσώπους τῆς τελευταίας πνοῆς τῆς Θεολογικῆς Γραμματείας ν' ἀνακτῆσουν τὸ ἀπολεσθὲν μεγαλεῖον τῶν προγόνων των. Πάντως δίκαιον εἶναι νὰ λεχθῆ, ὅτι καὶ ἡ τῆς Δύσεως Γραμματεία ἐκχέει τὴν ἐκ τῆς Ἀρχαίας Χριστ. Γραμματείας τῶν Ἑλλήνων Πατέρων εὐωδίαν. Ἡ ἐπὶ 1500 περὶπου ἔτη κυριαρχήσασα Ἑλληνικὴ Θεολογικὴ σκέψις, εἶχε τόσον βαθέως ἐπιδράσει ἐπὶ τοὺς Θεολόγους τῆς Δύσεως, ὥστε νὰ εὐρίσκη πλήρως τὴν δικαίωσίν του ὁ χαρακτηρισμὸς, ὅτι ἡ Δυτικὴ πνευματικὴ σοφία καὶ ἡ Θεολογικὴ Γραμματεία ἀποτελοῦν κατ'

35. C. Fr. Weber, De latine scriptis quae graeci veteres in linguam graecam transtulerunt. Cassel. 1835/52. H—G. Beck, Kirche u. theol. Lit. 687. A d. v. Harnack, Gesch. d. altchristl. Lit. 1958² Teil 1, 2, 883/4: «Altlateinische Übersetzungen christlicher griechischer Schriften». S. 885/6: «Syrische Übersetzungen christl. griech. Schriften». S. 886-917 «Slavische» (von D. Bonwetsch). «Koptische Übers.». (von Carl Schmidt) S. 918/24. H. Frede, Untersuchungen zur Geschichte der lat. des Epheserbriefes, Diss. Bonn 1958. Πλουσιωτάτην βιβλιογραφίαν τόσον τὴν εἰς τὰς μεταφράσεις ἀναφερομένην, ὅσον καὶ εἰς πάντα τὰ εἶδη τῆς Χριστ. Γραμματείας παραθέτει ἐν τέλει τοῦ Α' τόμου τοῦ ἔργου ὁ Παν. Κ. Χρήστου, Ἑλληνικὴ Πατρολογία, Εἰσαγωγή, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 354-392, διὰ δὲ τὰ ἐν μεταφράσεσιν ἔργα, δὴ τὴν βιβλιογραφίαν ἐν σ. 372/4.

οὐσίαν τὸ «ἀμάλαγμα» τῆς Ἑλληνικῆς σοφίας καὶ μεγαλουργίας, ἀρχαίας καὶ μεσαιωνικῆς! Ἡ δὲ νῦν καὶ σήμερον προσφορά τῆς Ἑλληνικῆς Γραμματείας μὲ τὴν ἕξωθεν βοήθειαν, τείνει νὰ καταλάβῃ τὴν ἐμπρέπουσαν κατ' ἀξίαν θέσιν ἐπὶ τοῦ διεθνοῦς θεολογικοῦ καὶ πνευματικοῦ καθόλου στίβου, ἐμπνεομένη μάλιστα ἐκ τῆς ἀνεξαντλήτου καὶ ζωηφόρου πνοῆς τῶν μεγάλων Πατερικῶν μορφῶν τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας.

Γ'.

Συγκρίνοντες νῦν τὰ Χριστιανικὰ Γράμματα πρὸς τὰ κλασσικά, ἀσφαλῶς θὰ ἀνεύρωμεν πολλὰ τὰ μειονεκτοῦντα φιλολογικὰ στοιχεῖα ἐν τῇ Χριστ. Γραμματείᾳ. Ὅμως κατὰ τὸ περιεχόμενον — καὶ τὸ περιεχόμενον, περὶ ὃ στρέφεται πᾶσα φιλολογικὴ παραγωγή, ἀποτελεῖ τὴν λυδίαν λίθον πάσης Γραμματείας, προκειμένου νὰ ἀξιολογηθῇ αὕτη—, τὰ Χριστ. Μνημεῖα τοῦ λόγου ἴστανται εἰς ἀσυγκρίτως ἀνώτερον καὶ ὑψηλότερον σημεῖον ὑπεροχῆς! Διότι τὰ χριστιανικὰ ἔργα ὑπὲρ πάντα τὰ λοιπὰ ἀνθρωπίνης ἐμπνεύσεως συγγράμματα, διαφωτίζουν καὶ ἐρμηνεύουν τὰ ἔσχατα προβλήματα τοῦ ἀνθρωπίνου βίου καὶ καθορίζουν τοὺς στόχους πορείας τοῦ ἐν τῇ γῆ βιοῦντος ἀνθρώπου. Θὰ ἦτο ἀσφαλῶς ἕξω πάσης εἰλικρινοῦς διαθέσεως τοῦ ἐπιστήμονος ἐκείνου, ὅστις θὰ ἤρνεϊτο τὴν ἀνυπολόγιστον ἀξίαν τῆς Βίβλου καὶ τὴν τεραστίαν ἀγαθοεργὸν ἐπίδρασιν ταύτης ἐπὶ τῆς ἀνθρωπότητος. Θὰ ἦτο δὲ ἀσφαλῶς ἀσθενὴς τῷ πνεύματι ὁ μὴ θέλων ν' ἀναγνωρίσῃ τὸν πρᾶγματι Θεόπνευστον χαρακτῆρα τῶν ἱερῶν κειμένων τῆς Βίβλου. Ἡ συνεχὴς δὲ καὶ ἀδιάκοπος ἀναζήτησις τῶν ἐγκρυπτομένων ἐν τῇ Βίβλῳ Ἀληθειῶν, ἀποδεικνύει καὶ τὴν ἀξίαν τῆς ἀναληφθείσης ὑπὸ τῶν Πατέρων καὶ Ἐκκλησιαστικῶν Συγγραφέων ἐρεύνης, διὰ νὰ ἐμφυτεύσουν καὶ εἰς τοὺς πιστοὺς τὴν βεβαιότητα ὅτι ἐν τοῖς Κανονικοῖς βιβλίοις τῶν Ἀγ. Γραφῶν ἀποκαλύπτεται θεῖον Πνεῦμα, μὴ δυνάμενον νὰ θεωρηθῇ ὡς ἀπαύγασμα τῆς ἀνθρωπίνης πνευματικῆς ἐφευρετικότητος.

Ἐθεώρησάν τινες ἐπίμομφον τὸ γεγονός, ὅτι ἡ Χριστια-

νική Γραμματεία υπέστη την επίδρασιν τοῦ Ἀρχαίου Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς συγχρόνου ἱστορικῆς πραγματικότητος. Ἀλλὰ τοῦτο ἦτο καὶ φυσικὸν καὶ ἀναπόφευκτον. Οἱ ἄνθρωποι ζῶμεν καὶ δρῶμεν ἐντὸς τῶν κοινωνικῶν πλαισίων τῆς ἐποχῆς μας. Ὑφιστάμεθα τὰς πολιτιστικὰς ἐπιδράσεις τῆς ἐποχῆς μας. Διατηροῦμεν τὰς παραδόσεις τῶν προπατόρων μας. Ἐκπαιδευόμεθα διὰ τῶν αὐτῶν ἀρχῶν μορφώσεως, δι' ὧν καὶ οἱ σύγχρονοι ἡμῶν καὶ οἱ πρὸ ἡμῶν ἐμορφώθησαν. Πῶς λοιπὸν προβάλλεται ἡ ἀπαίτησις διὰ τοὺς χριστιανοὺς συγγραφεῖς, ὅπως ἐμφανίζονται ἀμέτοχοι πάσης ἕξωθεν ἐπιδράσεως; Ἀλλ' ἡ ἐπίδρασις ὑπῆρξεν ἐξωτερικὴ καὶ μόνον ἐπιβοηθητικὴ εἰς τὴν ὑπ' αὐτῶν ἀνάπτυξιν τῶν ἠθικῶν καὶ θρησκευτικῶν ἀρχῶν τῆς Πίστεως των. Καὶ ἡ ἕξωθεν ἐπίδρασις, ὅπου ἀπαντᾷ, εἶναι ἐπίδρασις μορφῶν καὶ οὐχὶ οὐσίας, παραλλάσσει δὲ ἀπὸ συγγραφέως εἰς συγγραφέα.

Ἀλλ' οἱ μεψίμοιροι δὲν ἔπαυσαν ἀναζητοῦντες ἀφορμὰς νέων κατηγοριῶν κατὰ τῆς Ἐκκλησίας. Λέγουσιν ὅτι ἡ Ἐκκλησία ἤδη ἀπὸ τοῦ β' αἰ., ἐπέτυχεν νὰ διοργανώσῃ τὸ καθεστῶς αὐτῆς, μὲ βάσιν τὰ ὀργανωτικὰ στοιχεῖα τῆς κοσμικῆς ἐξουσίας. Κατὰ τοὺς κατηγοροὺς τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἡ Ἐκκλησία ἤρξατο ἀπὸ τοῦ β' αἰ. ἐκπίπτουσα τῶν πρωταρχικῶν ἰδεῶν τοῦ Ἰδρυτοῦ της, διὰ δὲ τῆς μεθόδου τοῦ Ἑξελληνισμοῦ, ἐπληρώθη ὑπὸ ἐντελῶς νέων-ξένων στοιχείων, εἰδωλολατρικῆς προελεύσεως!

Ἀλλ' ὡς εἶπομεν, ἡ ἕξωθεν ἐπίδρασις ἦτο ἐπίδρασις μορφῶν καὶ οὐχὶ οὐσίας. Ἀλλ' ἄς παρακολουθήσωμεν τὰς κατὰ τῆς Χριστιανικῆς Γραμματείας ἐπικρίσεις ἐνίων ἐπιστημόνων τῆς Δύσεως, ἔστω καὶ συνοπτικῶς. Μᾶς λέγουν ὅτι: α) Ἡ Χριστιανικὴ Γραμματεία στερεῖται τοῦ ἀγαθοῦ τῆς Ἐλευθερίας! Ἡ ὀρχαία Σκέψις τῆς Κλασσικῆς Ἀρχαιότητος δὲν ἀναγνωρίζει, λέγουν, αὐθεντίας. Ἀκόμη καὶ ἐναντι τῶν Θεῶν ἴστανται μεθ' ὑπερηφάνου ἀνθρωπίνης ἀνεξαρτησίας οἱ Ἕλληνες Φιλόσοφοι τῆς Ἀρχαιότητος. Τοῦναντίον ὁ Χριστιανισμὸς κατήγγησε τὴν αὐθεντίαν καὶ κατέλυσε τὴν ἀτομικότητα καὶ δὴ καὶ

κατὰ τρόπον διττόν· ἀφ' ἑνὸς ἔναντι τοῦ Θεοῦ καὶ ἀφ' ἑτέρου ἔναντι τοῦ ἀτόμου, ἐφ' ὅσον ἐπιβάλλονται αὐτῷ τὰ δόγματα τῆς Πίστεως!

Ἄλλ' ἡ ὑπερεξαιρομένη ἀποκλειστικότης τῆς αὐθεντίας καὶ τῆς ἀτομικῆς Ἐλευθερίας τῶν Ἀρχαίων πᾶν ἄλλο ἢ τὸ δικαίωμα τῆς ἀποκλειστικότητος ἔχουν. Εἶναι στοιχεῖα κοινὰ τοῦ ἀνθρώπου πάσης ἐποχῆς, κατ' ἐξοχὴν μάλιστα ἐξαρθέντα ὑπὸ τοῦ Χριστιανισμοῦ. — β) Ἐλλείπει, ἰσχυρίζονται οἱ ἀρχαιολόγοι ἐκ τῆς Χριστιανικῆς Γραμματείας τὸ στοιχεῖον τῆς χαρᾶς καὶ τῆς αἰσιοδοξίας! — Ἄλλ' ὁ μὴ πιστὸς ἀδυνατεῖ νὰ συλλάβῃ τὴν ἐγκρυπτομένην ἐσωτερικὴν χαρὰν τοῦ πιστοῦ ἐν τῇ μετοχῇ του ἐν τοῖς Μυστηρίοις καὶ ἐν τοῖς ἔργοις τῆς ἀγάπης καὶ τῆς φιλαλληλίας. — γ) Ἐλλείπει, λέγουν, ἐκ τῆς Χριστ. Γραμματείας τὸ στοιχεῖον τῆς ἐθνικῆς ὑπερηφανίας, ἀφοῦ ἐξ ὑπ' ἀρχῆς αὕτη φέρει τὸ στοιχεῖον τῆς οἰκουμενικότητος. — Ἀκριβῶς ὁμοίως διὰ τὸν διεθνιστικὸν καὶ πανοικουμενικὸν χαρακτῆρά της ἡ Χριστ. Γραμματεία συνέβαλε καὶ ἐπέτυχε νὰ ἐκμηδενίσῃ τὰς διαφορὰς τῶν λαῶν καὶ νὰ ἐπιτύχῃ τὴν ἐκπολιτιστικὴν των βαθμιαίαν ἀναγέννησιν. «Πορευθέντες μαθητεύσατε πάντα τὰ ἔθνη», εἶναι ἡ ἐντολὴ τοῦ Ἰδρυτοῦ τῆς Χριστιανικῆς Θρησκείας πρὸς τοὺς ἀποστόλους του εὐθύς μετὰ τὴν Ἀνάστασίν του! — δ) Ἐλλείπει, λέγουν, ἐκ τῆς Χριστ. Γραμματείας τὸ πνεῦμα τῆς ἀριστοκρατίας, ἀφοῦ αὕτη ἐδημιούργησε τὸ νέον εἶδος τῆς λαϊκῆς Γραμματείας! — Ἀλλὰ τοῦτο ἀποτελεῖ ἐγκώμιον διὰ τὸν Χριστιανισμὸν καὶ τοὺς χριστιανοὺς συγγραφεῖς, διότι διὰ τῆς λαϊκῆς των μορφῆς τῶν συγγραφῶν των ἐπέδρων ἀμέσως ἐπὶ τῆς διαθέσεως τοῦ πνεύματος παντὸς εὐδιαθέτου ἀνδρός, μεμορφωμένου ἢ μὴ. «Ὅστις θέλει ὀπίσω μου ἔλθειν» εἶναι τὸ θεῖον κήρυγμα τοῦ Ἰησοῦ. Ὅμοίως καὶ τὸ «πορεύεσθε ἐπὶ τὰς διεξόδους τῶν ὁδῶν καὶ τὰς ρύμας καὶ ὅσους ἂν εὕρητε καλέσατε!» Ταῦτα ἀποτελοῦν τὸν αἰώνιον ἔπαινον τοῦ Χριστιανισμοῦ! — ε) Τὸ σύνολον τῆς Χριστ. Γραμματείας, λέγουν, ὑστερεῖ εἰς ὠραιότητα μορφῆς καλλιτεχνικῆς καὶ αἰσθητικῆς διατυπώσεως, ἔναντι τῆς ἀρίστης ἀπὸ

πάσης απόψεως γλωσσικῆς διατυπώσεως τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Γραμματείας. Εἶναι ἀληθές ὅτι ἡ ὠραιότης τῆς γλωσσικῆς τῶν Ἀρχαίων συγγραφέων διατυπώσεως ἔθεωρεῖτο τὸ ἅπαν. Τοῦναντίον οἱ χριστιανοὶ συγγραφεῖς τὸ βάρος θέτουν οὐχὶ ἐπὶ τῆς μορφῆς, τῆς καλλιλογικῆς δῆλον ὅτι φράσεως, ἀλλ' ἐπὶ τοῦ περιεχομένου, ὅπερ θέλουν νὰ καταστήσουν προσιτὸν εἰς ὅσον πλείστους ἐκ τῶν ἀνθρώπων. Τοῦτο ἀκριβῶς ἀποδεικνύει καὶ ἡ ὑπὸ τῶν ἀποστόλων χρησιμοποίησις τῆς λεγομένης ἀνωτέρας πῶς «κοινῆς» γλώσσης τῶν Εὐαγγελίων καὶ τῶν λοιπῶν ἱερῶν κειμένων τῆς Κ.Δ.

Πάντως διὰ μιᾶς συνεχοῦς ἐξάρσεως τῶν κοινῶν σημειῶν Ἑλληνισμοῦ καὶ Χριστιανισμοῦ ὑπὸ συνετῶν, ἀλλὰ σοφῶν ἐπιστημόνων καὶ δι' ἐπιδεξίου βαθμιαίας παραθεωρήσεως τῶν διαφορῶν, ἐπετεύχθη ἐνωρίτατα μία «παλίνοστονος ἄρμονία» μεταξὺ τῶν δύο τούτων μεγεθῶν. Εἶναι δὲ τοῦτο τὸ ἀποτέλεσμα τῶν κολοσσιαίων προσπαθειῶν τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας καὶ τῶν χριστιανῶν συγγραφέων ἀπὸ τῆς ἀρχαιοτάτης ἐποχῆς μέχρι καὶ τῆς σήμερον. Οὕτω πῶς δὲ καὶ ἡ Ἐκκλησία ἀνεδείχθη νικήτρια ἐναντι τοῦ Ἑλληνικοῦ Πανθέου!

Εἰς τὴν ἀπὸ τῆς Ἀναγεννήσεως καὶ ἐντεῦθεν ἐποχὴν, πολλοὶ τῶν Δυτικῶν ἐρευνητῶν, ἐν τῇ ἀναζητήσει τῶν σημείων ἐπαφῆς ἢ ἀντιθέσεων Ἑλληνισμοῦ καὶ Χριστιανισμοῦ, παρεσύρθησαν ὑπὸ ὑποκειμενικῶν κριτηρίων καὶ προσκλίσεων νὰ ἐξάρουν πλεῖον τοῦ δέοντος εἴτε τὰ σημεῖα ἐπαφῆς, εἴτε τὰ τῆς ἀντιθέσεως, ἐπὶ μειώσει ἑκατέρας τῶν δύο τούτων μεγεθῶν. Σημειῶ μετ' ἐμφάσεως ὅτι ὁσάκις γίνεται λόγος περὶ «δανεισμοῦ» ἰδεῶν ἐκ τοῦ ἀρχαίου κόσμου ὑπὸ τοῦ Χριστιανισμοῦ, δὲν πρόκειται περὶ «ἰδεῶν», ἀλλὰ περὶ «μορφῶν»³⁶.

Ἐν συμπεράσματι λεχθήτωσαν τὰ ἐξῆς. Αἱ ἀκραῖαι

36. A. J. Festugière, *L' Idéal relig. des Grecs et l' Évangile*, 1932, 221 / 63. E. Hatch, *The influence of greek on christianity*. New York 1957. E. von Ivanka, *Hellenisches und Christl. im frühbyzant. Geistesleben*. Wien 1948. Ivanka, *Plato christianus. Übernahme und Umgestaltung des Platonismus durch die Väter*, 1964. Πβλ. Κ. Γ. Μπόνη, *Εισαγωγή...*, σ. 51 ἔ. Τὴν σχετικὴν βιβλιογραφίαν ἑρα Παν. Κ. Χρήστου, ἐνθ' ἄν., σ. 362 ἔ.

θέσεις, θετικαὶ ἢ ἀρνητικαί, δὲν δύνανται νὰ γίνουσι ἀποδεκταὶ ὑφ' ἡμῶν. Ἡ θέσις ἐκείνων, οἵτινες δέχονται ἀκρίτως ἢ ἐκ φανατισμοῦ καὶ προκαταλήψεως ἀπορρόφησιν ὑπὸ τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῶν βασικῶν κοσμοθεωριακῶν ἀρχῶν τοῦ Χριστιανισμοῦ, εἶναι ἀπορριπτέα. Ἐξελληνισμὸς τοῦ Χριστιανισμοῦ δὲν ὑφίσταται. Ὁ Χριστιανισμὸς διατηρεῖ ἀπόλυτον αὐτοτέλειαν ἐν ταῖς ἀρχαῖς τῆς Πίστεως, οὐ μόνον ἔναντι τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἀλλὰ καὶ ἔναντι καὶ αὐτοῦ τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ³⁷. Ἐπίδρασιν ἴσως ἀνευρίσκομεν τοῦ Νέου Πλατωνισμοῦ καὶ τῆς Στοᾶς ἐπὶ τῆς Ἠθικῆς τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἐπίδρασις αὕτη εἶναι ἐπίδρασις «μ ο ρ φ ῶ ν» καὶ οὐχὶ «ο ὑ σ ί α ς». Ἐνθα ταυτοσήμως πού περὶ ἠθικῶν παραινέσεων γίνεται λόγος, τοῦτο συμβαίνει ἐκ τοῦ ὅτι αἱ ἀρχαὶ αὗται πηγάζουσι ἐξ αὐτῆς τῆς φύσεως τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς.

37. Διὰ τὴν αὐτοτέλειαν τοῦ Χριστιανισμοῦ εἰς τὰς ἀρχὰς τῆς Πίστεως, ὠραιότατα ἐκφράζεται ὁ Εὐσέβιος Καισαρείας: Εὐσέβιος, Εὐαγγελικὴ ἀπόδειξις, παρὰ Migne, P.G. 22,24: I, κεφ. Β' «Ὁ Χριστιανισμὸς οὔτε Ἑλληνισμὸς τις ἐστὶν οὔτε Ἰουδαϊσμὸς, οὐκ εἶναι δὲ τίνα φέρων χαρακτῆρα θεοσεβείας... Τὸν μὲν Ἰουδαϊσμὸν εὐλόγως ἂν τις ὀνομάσειε τὴν κατὰ τὸν Μωυσέως νόμον διατεταγμένην πολιτείαν, ἐνδὲς ἐξημένην τοῦ ἐπὶ πάντων Θεοῦ· τὸν δὲ Ἑλληνισμὸν, ὡς ἐν κεφαλαίῳ φάναι, τὴν κατὰ τὰ πάτρια τῶν ἐθνῶν ἀπάντων εἰς πλείονας Θεοὺς δεισιδαιμονίαν... Καὶ κατωτέρω ἐν κεφ. 25: «Καὶ τοῦτ' ἂν εἴη ὁ Χριστιανισμὸς, οὔτε Ἑλληνισμὸς τις ὢν, οὔτε Ἰουδαϊσμὸς, ἀλλὰ τὸ μεταξὺ τούτων, παλαιότατον εὐσεβείας πολιτεύμα, καὶ ἀρχαιοτάτη μὲν τις φιλοσοφία, πλην ἀλλὰ νεωστὶ πᾶσιν ἀνθρώποις τοῖς καθ' ὅλης τῆς οἰκουμένης νενομοθετημένη· ὥστε τὸν ἐξ Ἑλληνισμοῦ ἐπὶ τὸν Χριστιανισμὸν μετατιθέμενον οὐκ ἐπὶ Ἰουδαϊσμὸν ἐκπίπτειν· οὐδ' αὖ πάλιν ἐκ τῆς Ἰουδαϊκῆς ἐθελοθησκείας ἀναχωροῦντα, εὐθὺς ἑλληνισθῆναι· τὸν δὲ ἐξ ἐκατέρου τάγματος, ἐκ τε Ἑλληνισμοῦ καὶ Ἰουδαϊσμοῦ μεμιστάμενον ἐπὶ τὸν μέσον παριέναι νόμον τε καὶ βίον τὸν τῶν πάλαι θεοφιλῶν καὶ δικαίων ἀνδρῶν, ὃν ὁ Σωτὴρ καὶ Κύριος ἡμῶν, μακρὸν ἐφησυχάσαντα χρόνον, αὐθὺς ἀνενεώσατο ἀκολούθως τοῖς αὐτοῦ Μωυσέως καὶ τῶν λοιπῶν προφητῶν περὶ τούτων αὐτῶν θεοπρίσμασιν». Πβλ. καὶ τόμ. 22,64 ἐ. Ὁ δὲ ἀπολογητὴς Ἀριστέλης ἀποφασίζεται: «Et quidem quod per eos Christianorum dicitur divinum est, et doctrina eorum porta lucis est», ἤτοι: «Καὶ πράγματι ἐκεῖνο, τὸ ὅποιον λαμβάνεται διὰ τοῦ στόματος τῶν χριστιανῶν εἶναι θεῖον καὶ ἡ διδασκαλία τῶν εἶναι πύλη φωτός» (Βιβλιοθ. Ἑλλήνων Πατέρων, ἐκδ. Ἀποστολ. Διακονίας, τόμ. 3,152,19). Τὴν περὶ τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ Χριστιανισμοῦ νεωτέραν βιβλιογραφίαν βρα ἐν Altaner - Stuiβer, Patrologie, σ. 13 ἐ. καὶ 536 ἐ. Πβλ. καὶ ἡμετέραν Εἰσαγωγὴν..., σ. 38-67. Ἐπίσης Παν. Κ. Χρήστου, Ἑλληνικὴ Πατρολογία, τόμ. Α', Εἰσαγωγὴ, σ. 359 ἐ., 362 ἐ., 387ἐ.

Ἄλλ' οὔτε καὶ ἡ ἀκραία θέσις ἐνίων νεωτέρων Δυτικῶν Θεολόγων περὶ ἐκχριστιανισμοῦ τοῦ Ἑλληνισμοῦ γίνεται δεκτὴ ὑφ' ἡμῶν. Ἡ μέση καὶ βασιλικὴ ὁδὸς εἶναι καὶ ἐνταῦθα ἡ ὀρθότερα. Ἐκ τῆς συναντήσεως Ἑλληνισμοῦ καὶ Χριστιανισμοῦ πλεῖστα ἀγαθὰ προέκυψαν πρωτίστως διὰ τὸν Χριστιανισμόν. Ἐκ τοῦ Ἑλληνισμοῦ ὁ Χριστιανισμὸς ἠρύσθη μέσα, ὅπλα καὶ ὄρους διατυπώσεως τῶν βασικῶν ἀρχῶν τῆς χριστιανικῆς Πίστεως, δηλαδὴ τῶν δογματῶν. Ἄλλ' ἐν τῇ οὐσίᾳ τοῦ δόγματος εἶναι πασιφανὴς ἡ ξένη παντελῶς πρὸς τὴν Ἑλληνικὴν Ἀρχαιότητα χριστιανικὴ Διδαχὴ περὶ Τριαδικοῦ Θεοῦ, κόσμου καὶ ἀνθρώπου· περὶ Μεσσίου — Λυτρωτοῦ, περὶ Μυστηρίων καὶ περὶ τῶν ἐσχάτων, ὡς καὶ περὶ τοῦ προορισμοῦ τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ Ἑλληνισμὸς λοιπὸν συνεισέφερε τὰς «μορφάς», τὰ μέσα καὶ τὰ διάφορα εἶδη τοῦ λόγου. Ἐξ ἄλλου ὁ Χριστιανισμὸς ἐνεφύσησε νέον πνεῦμα εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Σκέψιν καὶ κατέκτησε τὸν φιλοσοφοῦντα Νοῦν τοῦ ἀνθρώπου ἰκανώτερον εἰς τὴν ἐρμηνείαν τῶν ἀρχαίων θεωριῶν τῆς Φιλοσοφίας καὶ ἰσχυρότερον εἰς νέας φιλοσοφικὰς πτήσεις καὶ ἀναζητήσεις. Καὶ ἡ βαθμιαίως ἐπιτευχθεῖσα, ὡς πιστεύομεν, συμφιλίωσις Ἑλληνισμοῦ καὶ Χριστιανισμοῦ ἐπραγματοποιήθη ἄνευ ἀλλοιώσεως ἢ πολλῶ ἤττον ἀπορροφήσεως οὐδετέρας τῶν δύο τούτων μεγεθοτήτων, ἀλλὰ διὰ τῆς ἀναγνωρίσεως ἀμοιβαίως τῶν ἐκατέρωθεν ἀξιῶν³⁸!

*

Πολλοὶ εἶναι σήμερον εἰς τὴν τεχνοκρατουμένην ἐποχὴν μας, τὴν περὶ τὴν ὕλην κλωθοστρεφομένην καὶ εἰς τὴν ὕλην τὴν πᾶσαν ἡδονὴν καὶ εὐδαιμονίαν ἀναζητοῦσαν, οἱ θεωρούμενοι

38. Πβλ. Παν. Μπρατσιώτου, Χριστιανισμὸς καὶ Ἑλληνισμὸς ἐν ἀντιθέσει καὶ συνθέσει. Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν ἔτους 1957, σ. 278-304 (βιβλιογρ.). Στίλπωνος Κυριακίδου, Ἑλληνικὴ Παιδεία καὶ Χριστιανισμὸς. Ἐν Θεσ/κῇ 1932 (βιβλιογρ.). Χριστοφ. Δ. Λυκίδη, Ἑλληνισμὸς καὶ Χριστιανισμὸς. Ἀλεξάνδρεια 1953. Γρηγ. Ἀνδρουτσοπούλου, Ὁ Ἑλληνισμὸς ὑποφάτης τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἐν Ἀθήναις 1955 κ.π.ἄ. ἔργα ἡμετέρων τε καὶ ξένων.

«πτωχοὶ τῷ πνεύματι») ἐργάται καὶ σκαπανεῖς ἐπιστήμονες, οἵτινες ἀφιερώνουν τὰ ἄριστα ἔτη τῆς ζωῆς των εἰς τὴν ἔρευναν τῶν ἔργων τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, ζητοῦντες νὰ ἀνεύρουν τὰς τυχόν ἑλλείψεις τοῦ παρελθόντος· νὰ διορθώσουν τὰ κακῶς παραδοθέντα καὶ νὰ ἐκκαθαρίσουν τὰ γνήσια τῶν νόθων, ὥστε νὰ ἀποκατασταθῇ καὶ ἀναγνωρισθῇ ἡ ἀληθὴς διδασκαλία τῆς μιᾶς, ἀγίας, καθολικῆς καὶ ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας.

Τὰ κίνητρα βεβαίως καὶ οἱ σκοποί, μεθ' ὧν οἱ ἐπὶ μέρους ἐργάται τοῦ ἐπιστημονικοῦ δυναμικοῦ ἐμφανίζονται ἐρευνῶντες, ἀσφαλῶς ποικίλλουν καὶ δὲν δύνανται νὰ κριθοῦν ἐν τῷ συνόλῳ, ὡς ἐν ὁμοφωνίᾳ καὶ ἐν πλήρει ἐνότητι ἀποφαινόμενοι. Ὑπάρχει καὶ θὰ ὑπάρχη πάντοτε ἡ κριτικὴ τοῦ ἐρευνητικοῦ πνεύματος διὰ τὸ πρὸ αὐτοῦ ἐκφερόμενον ὡς ἀληθές ἢ ἀμφισβητούμενον ἢ ψευδές. Ἐκ τούτου καὶ αἱ ἀντιρρήσεις καὶ ἀνατροπαὶ πρότερον ἰσχυουσῶν γνωμῶν καὶ πεποιθήσεων. Ἄλλ' ἐκ τούτου καὶ ἡ συνεχῆς πρόοδος ἐν τῇ διασφαλίσῃ τῆς ἐπιστημονικῆς ἀληθείας καὶ γνώσεως.

Τὸ ἰδιαίτερον γνώρισμα, ὅπερ ἐμφανίζεται παρὰ τοῖς Θεολόγοις ἐρευνηταῖς εἶναι ἡ προκατάληψις καὶ ὁ φανατισμός, μεθ' ὧν ὁ ἐρευνητής, καὶ ὁ πλέον ἀντικειμενικός, εἶναι ἐνίοτε συνυφασμένος, λόγῳ ὁμολογιακῆς τοποθετήσεώς του, κρίνων οὕτω τὰ ἀνατρεπτικὰ τῶν πεποιθήσεών του συμπεράσματα τῶν ἐπιστημόνων, ὡς ἔωλα καὶ ψευδῆ! Ἄλλ' ἄς ἔχωμεν ὑπ' ὄψιν ἡμεῖς, οἱ οὐ κατ' ἐπίγνωσιν ἢ ζῆλον ὑπέρμειρον ἐπιδεικνύοντες, τί θὰ ἐγνωρίζομεν οὐ μόνον ἐκ τῆς ὅλης Ἐκκλησιαστικῆς Γραμματείας, ἀλλὰ καὶ ἐξ αὐτοῦ τοῦ ἱεροῦ κειμένου τῶν Ἀγίων Γραφῶν, ἐὰν οἱ ἐρευνηταὶ ἐπιστήμονες πάσης ὁμολογιακῆς τοποθετήσεως δὲν ἀφιέρωνον τὴν ζωὴν των πρὸς ἔρευναν παλαιογραφικὴν τοῦ κειμένου τῆς Βίβλου, πρὸς κριτικὸν ἔλεγχον τῆς γνησιότητος ἢ μὴ τούτου ἢ ἐκείνου καὶ ἐὰν δὲν ἤσκουν τὴν ἀπαιτούμενην φιλολογικὴν καὶ κριτικὴν ἔρευναν πρὸς ἀποκατάστασιν τοῦ τυχόν ἐλλιπῶς παραδοθέντος κειμένου. Πόσοι λαμβάνοντες εἰς χεῖρας τὸ ἱερὸν Εὐαγγέλιον, στρέφομεν τὸν νοῦν εἰς τοὺς ἀφιέρωσαντας τὴν ζωὴν των πρὸς καθαρὰν ἀπόδοσιν τοῦ ἱεροῦ κει-

μένου, ἵνα ἡμεῖς μελετῶμεν — ἂν μελετῶμεν — τοῦτο ἐν ἀνέσει καὶ ἐπὶ τῆς κλίνης πολλάκις ἀναπαυόμενοι! Εἶναι λοιπὸν δίκαιον, ὅπως μὴ γινώμεθα αὐστηροὶ κριταὶ τῶν ἐρευνητῶν ἐκεῖνων, οἵτινες τυχὸν ἔσφαλον εἰς τὰ συμπεράσματά των ἢ ἐξέφερον γνώμας ἀντιθέτους τῶν ἰδικῶν μας.

Ἄλλ' ἐφ' ὅσον ὁ ἐρευνητῆς ἐπισημῶν τιμίως ἐργάζεται ἀναζητῶν τὴν ἀλήθειαν, ἀσφαλῶς πλεῖον φῶς γνώσεως θὰ χυθῆ, εἴτε θετικῶς εἴτε καὶ ἀρνητικῶς. Ἡ δὲ γνώσις ὀδηγεῖ εἰς τὴν Ἀλήθειαν, ὁ δὲ Θεὸς « Ἀ λ ῆ θ ε ι ἄ ἐ σ τ ι ω ! » Καὶ οὕτω διὰ τοῦ ἐν ἡμῖν « σ π ε ρ μ α τ ι κ ο ὕ θ ε ἰ ο υ λ ὁ γ ο υ », κατὰ τὴν φράσιν τοῦ Ἰ ο υ σ τ ῖ ν ο υ, ὀδηγούμεθα ἐκ τῆς Ἀ λ η θ ο γ ν ω σ ί α ς εἰς τὴν Θ ε ο γ ν ω σ ί α ν ! Γερμανὸς νέος ἐπισημῶν Θεολόγος, ὁ Rudolf Riedinger, θρηνεῖ τελευταίως ὅτι αἱ Πατερικαὶ σπουδαὶ θεωροῦνται σήμερον ἐν τῇ πατρίδι σου ἀπηρχαιωμένη ἐνασχόλησις καὶ περιφρονητέα ἐπομένως ἀφοσίωσις³⁹. Ἴσως δὲν ἔχει ἄδικον. Ἄλλ' αἱ ἐποχαὶ εἶναι ἐποχαί, ἤτοι ἐναλλασσόμεναι διὰ τοῦ χρόνου καταστάσεις καὶ ἐν τῇ σφαίρᾳ τῶν ἀνθρωπίνων ἐπιδιώξεων καὶ ἐφέσεων.

Δὲν ἐπιθυμῶ νὰ συνθέσω μετ' αὐτοῦ καὶ ἐγὼ τὸ θρηγῶδες ἄσμα διὰ τὴν ὑλοφανῆ ἀπασχόλησιν τοῦ ἀνθρώπου τῆς ἐποχῆς μας. Περισσότερον τῆς θρηγῶδους ὠφελεῖ, νομίζω, ὁ ἐλπιδοφόρος λόγος· καὶ περισσότερο καὶ τοῦ λόγου, ἡ ν ι κ η φ ὀ ρ ο ς π ρ ᾶ ξ ι ς, ἡ ἐν τῷ προσώπῳ τῶν νέων ἐρευνητῶν Θεολόγων ἐπιστημόνων ἀπανταχοῦ τῆς γῆς, ὡς γνωρίζω, ἀναλαμβανομένη, ἀκριβῶς κατὰ τὴν ἣν διανύομεν κρίσιμον ἐποχὴν τῶν ἰδεολογικῶν κλίσεων καὶ κοσμοθεωριακῶν τοποθετήσεων!

*

Καὶ εἰς τὴν ἡμετέραν Ἀκαδημίαν προβάλλει φυσικὴ καὶ ἐπιτακτικὴ ἡ ὑποχρέωσις, ὅπως ἀναλάβῃ τὴν ἐπιστημονικὴν

39. Rudolf Riedinger, Pseudo-Kaisarios. Überlieferungsgeschichte und Verfasserfrage (Byzantinisches Archiv, Heft 12), München 1969 ἐν τέλει τοῦ Προλόγου. Πβλ. καὶ ἡμετέραν βιβλιοκρισίαν ἐν «Θεολογία» 41 (1970) 521/25.

ἔρευναν καὶ ἔκδοσιν τῶν ἔργων τῶν Πατέρων καὶ Ἐκκλησιαστικῶν Συγγραφέων, τῶν μὴ ἐκδομένων, ἀρχαίων καὶ Βυζαντινῶν· ὅπως συγκεντρώσῃ ἐκ τοῦ θησαυροῦ τῶν Ἑλληνικῶν Μοναστηρίων τὰ ἐν ταῖς Βιβλιοθήκαις αὐτῶν κατεσπαρμένα χειρόγραφα καὶ καταστήσῃ ταῦτα προσιτὰ εἰς πάντα ἐρευνητὴν ἐπιστήμονα, Θεολόγον, Φιλολόγον, Ἱστορικόν, Νομικόν κλπ., δι' ἀρχαιακῆς ταξινομήσεως καὶ εὐρετηριακῆς κατατάξεως, κατόπιν μικροφωτογραφήσεως τούτων. Ἐπίσης δὲ καὶ ἡ Λεξικογραφικὴ ἀπαδελώσις λέξεων, ὄρων, φράσεων, ἐνοιῶν κλπ. πρὸς τὸν σκοπὸν ἐκδόσεως Λεξικῶν τῶν μεγαλειτέρων Ἐκκλησιαστικῶν Συγγραφέων, θὰ ἀποβῆ ἑξαιρετὸν βοήθημα διὰ τοὺς ἀσχολουμένους περὶ τὴν Ἱστορίαν τοῦ Ἑλληνικοῦ καὶ Χριστιανικοῦ πνεύματος καὶ θὰ προσδώσῃ ἰδιαιτέραν τιμὴν διεθνῶς καὶ εἰς τὸ ἡμέτερον Ἴδρυμα.

*

Ἡ καταπληκτικὴ ἀνοδος καὶ τοῦτ' αὐτὸ ἀνάλαμψις τῶν Θεολογικῶν Γραμμάτων ἀπὸ μέρους τῶν πεφωτισμένων μορφῶν τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας, ὠφείλετο εἰς τὴν ἀπὸ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου καὶ ὕστερον δοθεῖσαν ἐλευθερίαν εἰς τὸν χῶρον τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ ἐλευθερία αὕτη ἀνεζωπύρησε καὶ ἀνεζωογόνησε τὰ ἐκ τῶν διωγμῶν κεκμηκότα μέλη τῶν χριστιανῶν Θεολόγων, οἵτινες ἔκτοτε ἐν ἐλευθερίᾳ κινούμενοι, ζῶντες καὶ δρῶντες, ἐδγμιούργησαν ὅ,τι θαυμαστὸν καὶ ἀνεπανάληπτον ἔχει νὰ παρουσιάσῃ τὸ Ἑλληνικὸν πνεῦμα ἐν τῷ προσώπῳ τῶν Μεγάλων Πατέρων καὶ Διδασκάλων τῆς Ἐκκλησίας.

Δι' αὐτῶν Χριστιανισμὸς καὶ Ἑλληνισμὸς συναδελφοῦνται. Ὁ Ἕλλην εἰδωλόατρης μεταβάλλεται εἰς ἔνθερμον λάτρην Χριστοῦ! Ἡ Ἑλληνικὴ σοφία γίνεται καὶ χριστιανικὴ σοφία καὶ ἡ Ἀρχαία Ἑλληνικὴ κοσμοθεωρία συζεύγνυται μετὰ τῆς χριστιανικῆς Ἀποκαλύψεως! Γνώσις τῶν Ἑλλήνων καὶ Πίστις τῶν χριστιανῶν συμπλέκονται εἰς ἀρραγῆ ἐνότητα! Ἡ Γνώσις γίνεται Πίστις καὶ ἡ Πίστις ἀνάγει τὸν Χριστιανὸν εἰς πτήσεις οὐρανίου Γνώσεως!

Λογικὸν καὶ Ἀποκάλυψις δὲν ἀντιτίθενται. Συμπορεύονται ὡς σύμμαχοι, ἑκατέρα δὲ τῶν μορφῶν τοῦ πνευματικοῦ ἀνθρώπου συμπορεύεται ἐγγύς τῆ ἑτέρα, συνεπικουροῦσα τῷ πορευομένῳ ἐν τῇ ζωῇ ἀνθρώπῳ καὶ παρέχουσα ἢ Πίσις τὴν Ἐπίδα τοῦ μακαρίου τέρματός καὶ ἢ Γνωσις τὴν βεβαιότητα τῆς ὀρθῆς πορείας! Ὁ Ἕλλην καὶ πάλιν δημιουργεῖ καὶ τὰ ἀξιοθαύμαστα ταῦτα, ἐπὶ τιμῇ ἰδίᾳ καὶ εἰς δόξαν Χριστοῦ! Ὁ Ἕλλην δημιουργὸς τοῦ Ἑλληνικοῦ Πολιτισμοῦ! Ὁ Ἕλληνο-Χριστιανὸς δημιουργὸς τοῦ Ἑλληνικοῦ καὶ Χριστιανικοῦ Πολιτισμοῦ! Πανανθρώπινος ὁ πρῶτος! Αἰώνιος ὁ δεύ-τερος! Ἀκολουθήσωμεν λοιπὸν καὶ οἱ σύγχρονοι Ἕλληνες Χριστιανοὶ ὅπου ὀδεύει ὁ Ἀστὴρ τοῦ Ἑλληνικοῦ καὶ Χριστιανικοῦ Φωτός!